

באין חשד אין חקירה אמיתית: "דוח ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן"*

בועז סנג'רו

המכללה האקדמית למשפטים, רמת-גן

בינואר 1995 מינה נשיא בית המשפט העליון, השופט מאיר שמגר, על פי החלטת הממשלה, ועדת חקירה ממלכתית לפרשת היעלמותם של ילדי העולים מתימן. יושב ראש הוועדה היה שופט בית המשפט העליון, יהודה כהן, והחליפו בהמשך שופט בית המשפט העליון, יעקב קדמי; שני החברים הנוספים בוועדה היו השופטת בדימוס דליה קובל והאלוף במילואים דוד מימון. תמצית הפרשה שבה עסקה הוועדה היא היעלמות ילדיהם של עולים חדשים,* בדרך כלל מתימן, בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. לאחר שנעלמו, נמסר להורים רק בדיעבד שהתינוקות נפטרו, וזאת מבלי שניתן להם לראות את הגופות או להשתתף בקבורת ילדיהם. בחלק גדול מהמקרים נעלמו התינוקות מבתי תינוקות שהופעלו במחנות העולים, לאחר שההורים אולצו למסור את התינוקות לטיפולם, או מבתי חולים שאליהם נלקחו התינוקות לקבלת טיפול רפואי. בעבר פעלו בעניין זה שתי ועדות, שלא היו ועדות חקירה ממלכתיות: הראשונה, ועדת בהלול-מינקובסקי, היתה ועדה בין-משרדית משותפת למשרד המשפטים ולמשרד המשטרה, ופעלה בשנים 1967–1968. הוועדה השנייה, ועדת שלגי, פעלה בשנים 1988–1994 והוגדרה כ"ועדת בדיקה". שתי ועדות אלה לא הניחו את דעתם של בני המשפחות, שדרשו כי תוקם ועדת חקירה ממלכתית. זו הוקמה, פעלה במשך למעלה משש שנים, ובסופן – בשנת 2001 – הפיקה דוח, שמאמר זה בא לנתחו.¹

מן המבוא לדוח הוועדה (21–27) עולים נתוני היסוד הבאים: מספר הילדים שנעלמו בתקופה שבה עוסק הדוח (1948–1954) שנוי במחלוקת, ונע בין כ-1,500 לכ-5,000 ילדים.

* תודתי לרינת קיטאי, לנתן שיפריס, לאלונה ברגר, לעופר כוחי, לאייל שוורץ ולחברים ממועצת המערכת של תיאוריה וביקורת על הערותיהם המועילות לטיטות של המאמר.

* הערת העורך: המחבר משתמש במאמר באופן עקבי במונחים "עלייה" ו"עולים חדשים". בקשת המערכת להמירם במונחים ניטרליים יותר, "הגירה" ו"מהגרים", נדחתה על ידי המחבר.

¹ "דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948–1954". ירושלים תשס"ב – 2001. להלן, "דוח הוועדה". הוועדה תכונה להלן "ועדת קדמי".

מספר הילדים שתלונות על היעלמותם הוגשו לאחת או ליותר משלוש הוועדות הוא 1,053, מהם 1,033 ילדים שנעלמו בישראל ו-20 ילדים שנעלמו בחאשד שבתים, סמוך לעלייה לישראל. רובם הגדול של הילדים שנעלמו הם יהודים ממוצא תימני; הוועדה מציינת שכשני שלישים מן התלונות הוגשו לגבי ילדי עולים מתימן, ומכאן שמדובר בכ-700 ילדים. בשנים 1948–1954, במסגרת המבצע המכונה בהיסטוריוגרפיה הציונית "על כנפי נשרים", עלו מתימן לישראל כ-50,000 יהודים. רובם המכריע של הנעלמים היו תינוקות בני 0–4. מספר העולים מתימן בגילים אלה היה 5,824 (Sicron 1957, table A45). התמונה המתקבלת מחישוב זה היא אפוא שמכל שמונה פצועות נעלם אחד לפחות.² נתונים אלה הופכים לדרמטיים עוד יותר לנוכח העובדה שכמחצית ממקרי ההיעלמות מרוכזים בתקופה הקצרה יחסית של מחנות העולים, מסוף 1949 עד אמצע 1950. ההיקף המדהים של התופעה מחייב, ללא ספק, בדיקה קפדנית וחקירה ממצה.

דוח ועדת קדמי, נושא מאמר זה, נכתב בשפה משפטית. דרך הדיון מזכירה מאוד את אופן הכתיבה המקובל של פסקי דין. כך, למשל, יש התייחסויות רבות למשקל הראיות ולמהימנותן, לנטל ההוכחה ולמידת ההוכחה. הפרדיגמה שבה בחרה הוועדה היא הפרדיגמה המשפטית.³ במאמר זה אציג ניתוח פנים-פרדיגמטי, כלומר אשתמש בכלים המשפטיים עצמם כדי לבחון את אופן עבודתה של הוועדה, את הנחות היסוד שלה ואת הלוגיקה שבאמצעותה היא מגיעה למסקנותיה.⁴

המסקנה המרכזית של מאמר זה, המבוססת על כלי הניתוח המקובלים של טקסט משפטי, היא שעבודת הוועדה לוקה בליקוי היסודי ביותר⁵ שוועדת חקירה עלולה ללקות בו: העדר אפיסטמולוגיה של חשד. התיאורים שמתארת הוועדה את אופן עבודתה וניתוח מסקנותיה מעידים על כך שהחשד לא היה מרכיב פרדיגמטי מרכזי אף לא באחד משלבי עבודתה. במובן זה, תפקדה הוועדה כמנגנון ריטואלי של דיון בנושא המעורר מחלוקת בחברה הישראלית. צורת החקירה, היקפה, אופני הדיבור של הוועדה ואופני הייצוג של הדוח מצביעים על קיומה של מראית עין של טיפול. אולם יש פער גדול בין יומרתה של ועדת חקירה — כל ועדת חקירה — לבין תוצאות עבודתה של ועדת קדמי.

ניתוח הדוח של ועדת החקירה מראה כי יחסה של הוועדה למעשים ולמחדלים

² המילה "לפחות" מבטאת את העובדה שיתכן שמספר מקרי ההיעלמות עולה על מספר התלונות שהוגשו (1,053). כך, למשל, עמותת "משכן אוהלים" פרסמה בריבוי רשימה ובה 1,500 שמות של ילדים שנעלמו, וקיימות הערכות שלפיהן לגבי כמה אלפי מקרים לא הוגשו תלונות לוועדות.

³ במאמרם של גבאי ושנהב (1999, 243), העוסק בוועדות החקירה בעניין הטבח במערת המכפלה ובעניין רצח יצחק רבין, נאמר לעניין זה כך: "אופיים המשפטי-המסקנתי של דוחות החקירה מעלים את יצרניהן מן העין ומתבלט בלשונו החד-משמעית ונעדרת הספק".

⁴ פורסמו אמנם נתונים ומקורות שאינם מופיעים בדוח ושקשה ליישב בינם לבין הממצאים והמסקנות שבדוח, אולם במאמר זה אמנע מלהתייחס אליהם. ראו, בעיקר, מחקרו המקיף של נתן שיפרס, העומד לראות אור בקרוב (טיוטה של מחקר זה מצויה ביד).

⁵ למעט, אולי, ליקוי הכרוך בשחיתות.

החמורים, המפורטים בחלקם בדוח, הוא סלחני באופן קיצוני. כך, למשל, השמדת ארכיונים "מתחת לאפה" בזמן פעילותה בשנים האחרונות אינה מעוררת חשד בקרב חבריה ואינה מייצרת דיבור על חשד. נהפוך הוא; הוועדה עושה מאמץ כביר להפריך כל חשד המתעורר בדיונה באשר להשמדת חומר, ולהשליך את "הקופסאות השחורות" של הפרשה, בלי לתמלל את תוכניהן המוקלטים.

יתרה מזו; עיון בדוח מלמד שהוועדה מעניקה משקל רב לתקינות המינהל ולאמינות התיעוד, היינו לאמינותם של הרישומים השונים על פטירה וקבורה. בהסתמך על תיעוד מן התקופה שבה נעלמו הילדים, מגיעה הוועדה למסקנה שכ-93% מהם נפטרו כבר אז. ואולם, אם מתייחסים בכובד ראש לטענות כי הדברים התנהלו שלא כשורה – בין אם היתה זו חטיפה ממסדית ובין אם היתה "רק" אדישות ממסדית לחטיפה "מזדמנת" של תינוקות ולמסירתם לאימוץ – אזי ההסתמכות על התיעוד מאותה התקופה היא בעייתית. במובן זה, עבודת הוועדה טומנת בחובה פרדוקס עקרוני: היא מצביעה על חוסר סדר בתקופה הנחקרת, ועם זאת היא מסתמכת על תיעוד מאותה התקופה כהוכחה לכך שלא היתה חטיפה ממסדית. כפי שנראה בהמשך, במקומות שבהם העיד התיעוד על כך שהילדים לא מתו, הוועדה פוטרת זאת בטענה שהתיעוד לקה בחוסר סדר; ואולם, כאשר התיעוד קובע שהתינוקות נפטרו – אז הוועדה מקבלת את התיעוד כאמין, שוב, ללא כל הפעלת חשד. זאת ועוד; מי שמסוגל לחטוף או לעצום עיניו לנוכח חטיפה, ודאי מסוגל גם לערוך תיעוד שאינו משקף את המציאות, או לאפשר את עריכתו. התבססות על תיעוד שנערך בידי המעורבים בדבר, האמורים להיחשד – אין בה די כדי להוכיח שלא התבצעה חטיפה.

ליקוי מרכזי נוסף העולה מן הדוח הוא שהוועדה הסתפקה בהתייחסות אך ורק לטענה בדבר חטיפה ממסדית (ובדבר גניבה מכוונת, הקרובה לה במהותה), והפנתה את מירב מאמציה להפרכה של טענה זו. בלשון המשפט הפלילי, החטיפה הממסדית והגניבה המכוונת מבוססות שתיהן על "כוונה". הוועדה לא הביאה בחשבון את האפשרות שחטיפת ילדים התנהלה בערוצים "סוציולוגיים" אלטרנטיביים, ללא כוונה ממסדית. במונחים משפטיים, האחריות הפלילית יכולה להתקיים גם בהעדר כל "כוונה". במונחים פליליים, ייתכן שמדובר ב"אדישות", ב"קלות דעת", ב"עצימת עיניים" ואפילו ב"רשלנות" בלבד. קל וחומר כאשר אין מדובר באחריות פלילית אלא באחריות מינהלית, אזרחית או מוסרית. הדוח מתעלם באופן צורם מן האפשרות של דרכי התנהלות ודפוסי חטיפה שאינם מבוססים על כוונה. כך, למשל, הדוח מתעלם מן האפשרות של חטיפה מכוונת שלא אורגנה על ידי הממסד, אלא על ידי אנשים פרטיים, כאשר שלטונות המדינה אדישים לפעולה זו, עוצמים עיניהם או מאפשרים זאת בקלות דעת או ברשלנות.

העדר החשד בא לידי ביטוי בולט באופן שבו הגדירה הוועדה את תפקידה. אף על פי שוועדת החקירה הוקמה מתוקף החלטת ממשלה המעוגנת בחוק, המאפשר לה לפעול באופן אקטיבי ולהצביע על דרכי חקירה נוספות, היא פעלה כבית משפט. בית משפט מכריע על פי הנתונים שמביאים לפניו הצדדים השונים. ועדת חקירה, לעומת זאת, יכולה וצריכה

היתה להשתמש בסמכויות הרבות המוקנות לה בחוק כדי לבדוק מדוע הושמדו ארכיונים, או מדוע לא פעלו מוסדות המודיעין לבדיקת פרשת החטיפה. הוועדה לא הפעילה סמכויות אלו.

העדר החשד מתבטא לא רק באופן עבודת הוועדה אלא גם באופני הייצוג של הדוח. בדוחות מן הסוג הזה אנו רגילים למצוא מבנה קבוע, הפותח בהצגת ממצאי ועדת החקירה ולאחריהם דיון ומסקנות. בדוח ועדת קדמי סדר ההצגה הפוך: למן העמוד הראשון מנסים מנסחי הדוח, בעבודת שתדלנות, לשכנע את הקוראים בנכונות התיזה של הוועדה, שלפיה לא היתה "חטיפה ממסדית". כל זאת תוך העדר פירוט מינימלי והכרחי של מספרים ונתונים, שנראה כי היו מצויים בידי הוועדה, אולם אם מתעלמים מאין-ספור הכפילויות והחזרות שבו, מצטמצם היקפו ממסמך מכובד המשתרע על פני כ-300 עמודים לכ-30 עמודים בלבד.⁶ די בעיון קצר בדוח כדי לראות שאין הוא מתמודד כראוי עם הנושא כבד-המשקל שבו הוא מתיימר לטפל.

לבסוף, כפי שאראה בהמשך, גם בהעדר הנתונים הרבים החסרים בדוח, ואפילו אם מסתפקים בבעיות המינימליות שגם הוועדה מכירה בקיומן — ובראש ובראשונה היעלמותם של 69 ילדים ופטירתם של 983 ילדים — עדיין מצטיירת תמונה קשה מאוד, המחייבת הפקת לקחים חשובים, שאליהם הוועדה אינה מגיעה. בתשעת הפרקים שלהלן אנסה להוכיח טענותיי אלה, ואשתמש לשם כך במובאות ובציטוטים מן הדוח עצמו.

1. העדר כל חשד מול "אמינות" התיעוד

ישנו מימד דיאלקטי בקשר שבין "קיום חשד" ל"העדר חשד" בדוח הוועדה. הוועדה מקדישה חלק ניכר מן הדוח לסקירת התיעוד שעליו התבססה (שם, 85–133). הוועדה אמנם מבחינה בין "תיעוד ראשוני מקורי, הכולל מידע שהיה ידוע אישית לעורך התיעוד (כגון רישום רפואי שנערך על ידי הרופא המטפל)" לבין "תיעוד משני, בדרך כלל מקורי, שנערך על פי דיווח שנתקבל מבעל המידע האישי, ככלל מכוח חובה שבחוק (כגון רישום במרשם התושבים)" (שם, 85). אולם, להבחנתה זו אין משמעות מעשית, שכן בפועל היא מתבססת גם על תיעוד משני. באשר לתיעוד הראשוני קובעת הוועדה: "בהיעדר ראיה המעמידה בספק את מהימנותו של בעל המידע, אין סיבה שלא לקבלו כמות שהוא"; ובאשר לתיעוד המשני היא קובעת: "גם כאן, בהיעדר ראיה לסתור... ניתן על כן לסמוך עליו" (שם, 86). התייחסות רצינית אל הטענות שלשם חקירתן הוקמה הוועדה הופכת לבעייתית את ההסתמכות על תיעוד מאותה התקופה, שלגביה מתקיים החשד. כך, למשל, כדי לקבוע

⁶ ראו, למשל, דוח הוועדה, 243, 286–287 (חזרה על התיזה בשני עמודים רצופים), 303, 312, 315–316, 320–321.

שתינוקות שלכאורה נעלמו למעשה נפטרו, הסתפקה הוועדה בסימונים שסימנו אלמונים בתעודות העולה, ולפיהם התינוקות נפטרו בתאריכים מסוימים (למשל, עמ' 1009 לנספח לדוח). אפשר להניח שאם אכן נחטפו ילדים, מן הסתם העומדים מאחורי החטיפה לא היו מתעדים את החטיפה ולא היו כותבים בתעודת העולה כי תינוק פלוני נחטף בתאריך מסוים ונמסר למשפחה מאמצת.

על רקע המשקל המופרז שהעניקה הוועדה ל"תיעוד" בן-התקופה, ראוי לשים לב לעובדה שברוב ההודעות ה"פרטיות" שנמסרו לכל משפחה (ושקובצו בשני הכרכים הנספחים לדוח), אנו מוצאים את השימוש במילה "בוודאות". היינו, "הוועדה קובעת בוודאות כי פלוני אלמוני נפטר בתאריך מסוים". המילה "בוודאות", החוזרת מאות פעמים במכתבי הוועדה המופנים להורים, משקפת, יותר מכל מילה אחרת, העדר כל חשד. חברי הוועדה לא הסתפקו בקביעה מתונה יותר, כמו, "הוועדה קובעת כי סביר להניח שפלוני נפטר". לפנינו "יצרנות מינהלית", שאינה מסתפקת בפרשנות הממצאים אלא גולשת לייצור פתרונות (כלומר, פטירות), אשר תכליתם הסרת חשד.

הוועדה מסתמכת ללא פקפוק גם על רישומים סותרים וחסרי עקביות. עיון במכתבים שנשלחו למשפחות מלמד שגם במקרים הרבים שבהם הרישומים סותרים זה את זה באשר לסיבת המוות, למקום המוות, לשמו של התינוק או לתאריך הפטירה, בכל זאת מופיעה המילה "בוודאות" לצד הקביעה שהתינוק נפטר, ואף מוצמד לה תאריך פטירה כלשהו שנבחר מבין כמה תאריכים שונים שהופיעו ברישומים.⁷

בעניין ממצאיה הנוגעים לבית הקברות בפרדס חנה, כותבת הוועדה:

בשנים האחרונות שופרה חזותו של בית הקברות ובין היתר שופצו קברים ומצבות. ככל שהתרשמה הוועדה, שיפור החזות ושיפוץ המצבות לא נעשו במטרה להכשיל את בירור הטענה שהתינוקות לא נפטרו אלא נחטפו כפי שנטען על ידי דוברי העדה התימנית.

בארכיון של בית הקברות נמצאו יומני קבורה מקוריים החל משלהי שנת 1950; וכן יומני קבורה משוחזרים — על ידי אנשים שזהותם לא התבררה — לשנים 1949–1950. כן נמצאו, חלקית, קבצים של רישיונות קבורה לשנים הרלוונטיות.

חוקרי הוועדה נעזרו בתיעוד זה על אף היותו חלקי בלבד ואף שיומני 1949–1950 הינם משוחזרים. ככל שהתברר לוועדה השחזור לא נעשה בהקשר לתופעת ההיעלמות ואין לחשוש — על כן — שמא עוותו הרישומים (דוח הוועדה, 101).

הפעלת חשד היתה מעלה סדרה של שאלות חשובות, כמו: כיצד נעלמו יומני הקבורה המקוריים? האם הושמדו? מתי? מי השמידם? ומדוע בכלל שוחזרו יומני הקבורה? מתי? בידי מי? ללא מענה על שאלות אלה, אין טעם שוועדת חקירה (שאינה מניחה את המבוקש)

⁷ למשל, שם, 749–750; 766; 779–780; 785–786; 803–804 לנספח לדוח הוועדה. למעשה, הרושם המתקבל מעיון בכרכי המכתבים הספציפיים הוא שבמרבית המקרים יש סתירות בין המסמכים השונים המרכיבים את התיעוד ה"אמין".

תתבסס על שחזור חשוד שכזה. ואילו בהנחה שייתכן שהדברים לא התנהלו כשורה, אזי שחזור זה חשוד מאוד.

בהתייחסה לקשיים באיתור קברים, קובעת הוועדה:

בנוסף ל"רישיון הקבורה" שהחזיקה ברשותה, קיימה בדרך כלל חברה קדישא – והוא החשוב לענייננו – רישום שוטף של הנפטרים שנקברו בבית הקברות שנוהל על ידה, ב"יומן (או פנקס) בית הקברות" (להלן: "יומן הקבורה")... רישום זה, הינו רישום מקורי ראשוני ובהיעדר ראיה לסתור, יש בכוחו לאמת את עובדת הפטירה ולהוכיח את עובדת הקבורה, וזאת, ללא קשר לאי היכולת לאתר באמצעותו את מיקום הקבורה. אימות הקבורה לחוד ויכולת איתור מקום הקבורה לחוד (שם, 185).

האומנם אימות הקבורה לחוד והיכולת לאתר את מקום הקבורה לחוד? הוועדה לא הפעילה כאן חשד באשר לאמינות המידע, והיא מייצרת למעשה כשל לוגי. אילו הנחה את הוועדה חשד סביר, ייתכן שאי-היכולת לאתר את מקום הקבורה באמצעות התייעוד ה"אמין" היה מלמד לא על "עובדת הפטירה" אלא על אי-אמינותו של המידע.

כשהוועדה מתייחסת ל"פרשת התינוקת ספירונס נפתלי", היא מתבססת על רישום הפטירה ברשומות מקוריות של בית החולים רמב"ם, שם נאמר, בין השאר, כי "שמחה אספרנס מאיר, מבית עולים פרדס חנה, בת 1.5 שנים, נפטרה ביום 5.2.1951 ונקברה" (שם, 199, ההדגשה במקור). הוועדה קובעת כי "רישום הפטירה ביומן בית החולים רמב"ם הינו רישום מקורי, רציף וראשוני (חתום בידי רופא); ואין שמץ של ראיה המכרסמת באמינות תוכנו" (שם). מה לרופא בבית הקברות? הוועדה אינה מפעילה כל חשד לגבי רישומי בית החולים, חשד שצריך לעמוד לנגד עיניה לנוכח האפשרות של חטיפה. שאלת אמינותם של הרישומים מקבלת מעמד תמוה במיוחד לאור העובדה שבבתי חולים לא נהוג לציין את פעולת הקבורה, שהיא, כידוע, מאוחרת לפטירה בבית החולים ומתבצעת באתר אחר. הוועדה אינה שואלת, הכיצד מדווח לרופאים על פעולה של קבורה, בפרט בתקופה שבה הרישום היה ספורדי, כפי שהוועדה עצמה קובעת בלי היסוס: "היעדר רישום על פטירה, במקום שהתרחשה פטירה על פי תיעוד ראשוני אמין, אינו סותר את התייעוד הראשוני האמור, אלא מצביע על כשל מינהלי בדיווח וברישום" (שם, 196).

מגמתה של הוועדה להעדיף את ההנחה שהתיעוד אמין, במקומות שבהם היא בוחרת לעשות כן, על פני ממצאים הסותרים את התיעוד, עמדה למבחן קשה בעניין הרישום במרשם התושבים; ואולם גם מבחן זה לא הביא לשינוי בגישתה. על פי הרישום במרשם התושבים, חלק מאלה שהוועדה קובעת שנפטרו בהיותם תינוקות, היו רשומים כחיים עשרות שנים לאחר מכן במרשם התושבים; באמצע שנות השישים קיבלו הוריהם צווי גיוס בעבורם; על חלקם נרשם במפקד האוכלוסין שנערך בשנות השישים כי עזבו את הארץ.

אפשר וצריך היה לבדוק אם תופעה דומה התרחשה גם במקרים אחרים. למשל, האם נתקבלו במשרד הפנים תלונות על שליחת צווי גיוס למתים שאינם קשורים לפרשת

היעלמותם של ילדי העולים מתימן? בהעדר חשד משמשת הוועדה כבית משפט, המתייחס אך ורק לחומר שלפניו ולהסברים החלקיים ומעוררי הספק שהמציאו אנשי משרד הפנים, בדבר "יישום לקוי של נוהלי הדיווח על פטירה" (שם), ואינה מוסיפה וחוקרת דבר.

מעניין במיוחד הוא ההסבר – שאותו מקבלת הוועדה משום מה כהסבר סביר – בדבר השיבושים שנפלו במפקד האוכלוסין שנערך בשנות השישים המוקדמות: "הוחלט, משום מה, לבטא את העובדה שאדם שהיה רשום כ'תושב' לא התפקד, על ידי רישום המשפט: 'חדל להיות תושב' או 'עזב'" (שם). הוועדה מוסיפה את ההסבר הבא: "המשפחות סברו שאם הפוקדים מתעניינים ב'תינוקות', סימן שהם חיים ועל כן לא דיווחו לפוקדים שנמסר להם בשעתו שהנפקד נפטר, ואילו הפוקדים לא ביררו מה הסיבה לכך שה'תושב' (קרי: התינוק) אינו נמצא" (שם, 197).

נזכור כי בשנות השישים המוקדמות, בעת עריכת המפקד, היו התינוקות שנעלמו בשנים 1948–1954 עדיין ילדים. האם מתקבל על הדעת שפוקד, שאיננו רפה שכל, ירשום לגבי ילד שאינו נמצא בביתו בעת המפקד כי "עזב" או "עזב את הארץ"? וזאת "מבלי להתעניין אצל ההורים לסיבת ההיעדרות מן המפקד" (שם, 202)? ומה עשו הפוקדים כאשר הגיעו לבית משפחה שלא איבדה ילד בפרשת ילדי תימן, ואחד מילדיה לא היה בבית בעת המפקד, משום שיצא לשחק? האם גם לגבי נרשם ש"עזב" או "עזב את הארץ"? לא ברור מדוע סביר בעיני הוועדה שמשפחה, שבנה נעלם בהיותו תינוק, לא תספר זאת לפוקד, אלא תגרום לו לרשום ש"עזב" או "עזב את הארץ". התיאורים שמתארת הוועדה הן את התנהגות הפוקדים והן את התנהגות המשפחות אינם מתקבלים על הדעת. אולם, אף אם מקבלים את עמדת הוועדה שהתנהגות זו היא סבירה, הרי היה על הוועדה לבדוק אם גם במקרים אחרים – שאינם קשורים לפרשת היעלמותם של ילדי תימן – נרשם "עזב" או "עזב את הארץ" לגבי ילד שלא היה בביתו בשעת המפקד. שהרי, לשיטת הוועדה, "מדובר בנוסח שנבחר באורח מקרי על מנת לבטא את העובדה, שמי שהיה רשום כתושב 'לא נמצא' על ידי הפוקדים, ואין לראות בו יותר מאשר ניסיון בלתי מוצלח לבטא עובדה זו" (שם, 198). הוועדה מוכנה היתה לקבל הסברים מפותלים ומשונים, השוללים את אמיתותם של הרישומים במרשם התושבים, שקבעו שתינוקות שנעלמו עודם בין החיים. נניח שמקבלים הסברים אלו – האין הדבר מחייב כרסום משמעותי באמינות המרשם? והנה, אותה הוועדה מסתמכת שוב ושוב על המרשם וטוענת לאמינותו כל אימת שהוא מצביע על כך שתינוקות נפטרו.⁸

העדר כל חשד בולט במיוחד לנוכח השמדת תיעוד "מתחת לאפה" של הוועדה בזמן פעילותה. בהתייחס לארכיונים של בתי החולים של השר"ל (שרות רפואי לעולה), נאמר בדוח:

⁸ כך למשל בסעיף 4 (א) (2), עמ' 247 לדוח הוועדה. בדוח עוד דוגמאות רבות למשקל העצום שהוועדה מייחסת לתיעוד ה"אמין", ולא אוכל לעמוד כאן על כולו.

... נראה כי בסוף שנות השישים, במסגרת מבצע ביעור חומר ישן בוערו גם הארכיונים הללו, ולחוקרי הוועדה הנוכחית נותרו בהקשר זה רק רישומי וב"מ [ועדת בהלול-מינקובסקי] הסומכים על המידע שהיה באותם ארכיונים. חלק לא מבוטל מאוכלוסיית העלומים – הן זו שהותירו אחריהן שתי הוועדות הקודמות והן זו שנותרה בתום פעילות החקירה של הוועדה הנוכחית – נעלמו להוריהם בבתי חולים, ואבדן הארכיונים של השר"ל הותיר בהקשר זה חלל משמעותי.

בהקשר זה ראוי לציון העובדה כי עם תחילת עבודתה של הוועדה – ולפני שרישומי בית היולדות הושמדו – נתבקש בית החולים הלל יפה לשמר את הרישומים אך, למרבית הצער, מחמת תקלה מינהלית כלשהי, בקשה זו לא כובדה והרישומים הושמדו (שם, 118–119, ההדגשה שלי).

ועדת חקירה – שלנגד עיניה עומד בירור הפרשה – היתה מנסה במקרה זה להיות אקטיביסטית יותר, לחקור מתוך אפיסטמולוגיה של חשד ולשאול מי השמיד, מתי בדיוק השמיד, כיצד השמיד ומדוע השמיד. אפשר וצריך היה להסתייע גם במשטרת ישראל. הוועדה יוצאת ידי חובה בהצהרה שמדובר ב"תקלה מינהלית כלשהי" (המילה "כלשהי" מעידה על כך שלא נערך בירור שהעלה כי אכן מדובר בתקלה מינהלית מסוימת שאותה, אלא זוהי השערה בלבד) – ומניחה בכך את מבוקשה.

גם בהתייחס לארכיון הסוכנות בצריפין נאמר בדוח:

למרבית הצער התברר, כי רובו של חומר זה הלך לאיבוד, חלקו התבלה במשך השנים ונזרק לאשפתות, וחלקו נשלח לביעור – מחמת טעות מנהלית ככל הנראה – בתקופה שבה פעלה כבר הוועדה. כך למשל התברר כי חומר המתעד את פעילות ההנהלה של מחנה עין שמר, שהוחזק במשך שנים במבנה נטוש בשטח המחנה לאחר סגירתו, הושלך לאשפתות בסופו של דבר, ואילו חומר שהוחזק בארכיון מחלקת הקליטה בתל אביב, נשלח בשנת 1996 לביעור על אף שצריך היה להיות ברור לכל, שחוקרי הוועדה – שדבר מינויה לא נעלם מאיש – ייזקקו לו (שם, 128–129, ההדגשות שלי).

גם במקרה זה, כשחומר מושמד "מתחת לאפה" של הוועדה, עדיין אין היא מוצאת לנכון לחקור מי בדיוק השמיד ומדוע.⁹ ציטוטים אלו מדגימים את טענתי כי הוועדה לא פעלה מתוך אפיסטמולוגיה של חשד, וזאת גם כאשר נתקלה בעדויות מעוררות חשד. כך כותבת הוועדה לגבי ניסיונה לחקור נושא מרכזי ביותר בעבודתה – האימוצים:

... הגורמים שאליהם פנתה הוועדה בעניין זה במשרד הסעד הצטמצמו להצגת החומר שנמצא תחת ידם [ההדגשה במקור]; ולטעמה של הוועדה, לא נרתמו גופי משרדי הסעד אליהם

⁹ לדוגמאות נוספות ראו שם, 132, בדבר השמדת הדיווחים שהעביר משרד הבריאות ללשכה המרכזית לסטטיסטיקה; וכן שם, 128. כן ראו, בעניין העדר חשד בהקשר אחר, סנג'ור וקרמניצר תש"ס, 136–138, 146, 156–157.

פנתה הוועדה להגשת עזרה של ממש לחוקרי הוועדה באיתור ובהשגת חומר ארכיוני נוסף שבדאי שמור במשרד זה ולא נותר אלא להצטער על כך [ההדגשה שלי] (שם, 125).

לא זו בלבד שהוועדה איננה משתמשת בסמכויות המוקנות לה בחוק כדי לכפות שיתוף פעולה עמה (פעולה אפשרית, בפרט כשמדובר במשרד ממשלתי); אלא שיותר מכל נעדר כאן לחלוטין החשד באשר לסיבות לא-שיתוף הפעולה, כאילו מדובר בעצלות גרידא של פקיד זה או אחר, ש"לא נותר אלא להצטער" עליה.

הוועדה מציינת כי "משפחות שתרו אחר ילדים לאימוץ, ראו בעליית הנוער 'כתובת' בעניין זה" (שם, 128). חשד בריא צריך היה להוביל למחשבה, שללא כל ביסוס במציאות אין סיבה לכך שמשפחות המעוניינות לאמץ ילד תיראנה בעליית הנוער כתובת מתאימה. אפשר וצריך היה לחקור את העניין עד תום, ולא להסתפק בהזכרתו כאילו היה פרט טפל.¹⁰ העדר החשד בולט גם ביחסה של הוועדה למנגנוני המודיעין הממלכתיים:

במהלך החקירה, פנתה הוועדה אל גופי המודיעין הממלכתיים וביקשה להסתייע במידע או בתייעוד המצוי ברשותם בקשר לפרשת ההיעלמות. מסתבר, כי גופים אלה לא התבקשו בשעתו — לאמור בעת התרחשות התופעה בפועל — לקיים חקירה פרטנית או אחרת, ובפועל — לא קיימה חקירה בעניין זה במסגרתם ואין ברשותם חומר העשוי לסייע לוועדה (שם, 142, תחת הכותרת "קהיליית המודיעין").

לכאורה, קביעות הוועדה בעניין זה נראות סבירות. לו נתבקשו בזמנו "גופי המודיעין הממלכתיים" (שהוועדה אינה מפרטת מיהם — אולי המוסד או השב"כ) לחקור את הפרשה — אולי יכולים היו לספק לוועדה חומר מעניין. אולם גופי המודיעין הממלכתיים, על פי עדותם, לא נתבקשו לחקור את הפרשה, ולכן אין לוועדה כל עניין בהם עוד. ואולם, ראוי להיזכר בהקשר זה במקרה שאירע בתקופה סמוכה. בזיכרון הישראלי הקולקטיבי עדיין חרותה פרשת הילד יוס'לה שוחמאכר, שנחטף לחוץ לארץ בראשית שנות השישים. המדינה, מוסדותיה והתודעה הציבורית עסקו בפרשה זמן רב, ו"גופי המודיעין הממלכתיים" לא זו בלבד ש"התבקשו לחקור את הפרשה", אלא אף חקרוה, פענחוה ומצאו את הילד. במקרה שלפנינו, מדובר גם לשיטתה של הוועדה בלמעלה מאלף ילדים שנעלמו להוריהם (ולכל הפחות ב-69 "עלומים"). מן הראוי היה אפוא שהוועדה תחקור לעומק — בין השאר את מקבלי ההחלטות דאז שעדיין מתהלכים בקרבנו — כיצד לא התבקשו "גופי המודיעין הממלכתיים" לחקור את הפרשה. די בחשד בסיסי ביותר כדי לחייב חקירה שכזו. העדר החשד מוביל גם למתן אמון במה שנראה כסיפורי בדים. כך, תחת הכותרת "המקרה של החלפת תינוקת שנפטרה בתינוקת חיה", מספרת הוועדה:

¹⁰ בדומה, ראו הסיפור המדהים על "נסיבות אימוצה של התינוקת ג'" על בסיס שמועות, דוח הוועדה, 224.

בירור שנערך בעניין זה על ידי חוקרי הוועדה, העלה, כי בבית העלמין בפרדס חנה קבורה ילדה — בת גילה של האחות — שנפטרה בשנת 1949 ואשר שמה הפרטי, שם משפחתה ושם אביה, זהים לשמה של האחות, וכי אם המשפחה שבמסגרתה גדלה האחות, סיפרה לה שהיא קיבלה אותה בשעתו מאישה אלמונית, לאחר שילדתה שלה — שנשאה אותו שם והייתה באותו גיל — נפטרה בבית החולים בפרדס חנה. בשל הזהות המוחלטת של השם, לא היה צורך בתהליך של אימוץ על מנת לתת תוקף לקליטת האחות במשפחה ה"מאמצת", וכפי שמתחייב מן הנסיבות, נראה שהאחות גדלה במשפחה האחרת "במקומה" של הבת שנפטרה (ההדגשות במקור).¹¹

יש לקרוא את הכתוב שוב ושוב כדי להאמין שאכן כך נכתב: "בשל הזהות המוחלטת של השם, לא היה צורך בתהליך של אימוץ". משל דובר במטבע עובר לסוחר. העדר חשד בקרב חברי הוועדה, גם לנוכח הימנעות מעוררת חשד מעדויות, בא לידי ביטוי מובהק ביחסם לעדותו של חבר הכנסת לשעבר, הרב מנחם פורוש (אגודת ישראל). רבים סבורים שביכולתו לשפוך אור על פרשת ילדי תימן. הוועדה אמנם מציינת שפורוש העיד על "חטיפת ילדים", אולם במקום לברר עד תום מהו המידע שבידו, העדיפה הוועדה להדגיש את ההבחנה "חטיפה" במסגרת המאבק בין זרמי החינוך השונים על ילדים-תלמידים, להבדיל מחטיפת תינוקות לשם מסירתם לאימוץ למשפחות זרות" (שם, 264). זאת, אף על פי שהוועדה מציינת בדוח כי:

דברים שאמר בראיון עיתונאי — מחוץ למסגרת הוועדה ולפני שהופיע לפניו — נקב פורוש בשמות של "חוטפים", שלח אצבע מאשימה בהקשר לחטיפה אל מנהיגי היישוב בשעתו וטען כי העובדות הסוציאליות שפעלו בעצה אחת עם עליית הנוער, עסקו בחטיפה (שם).

כיצד מתייחסת הוועדה לעדות חשובה זו? "ברם, בעדותו לפני הוועדה לא חזר הרב פורוש על דבריו והסביר: כי כאשר נקב בשמות של 'חוטפים', התכוון לאלה שיש להם מידע על חטיפה; וכי הוא נמנע מלחזור על השמות הללו, משום שאין לו ראיה ישירה למעורבותם" (שם, 265, ההדגשות במקור).

במקום לחשוד ולחקור, הוועדה "מתמסרת" לחלוטין לנסיגתו של פורוש מדברים חשובים שאמר, ואף מפרשת אותם באופן שאינו מתיישב עם דבריו: "סיכומם של דברים, נראה כי בדבריו כרך הרב פורוש שתי תופעות שונות: 'חטיפת תינוקות' ו'חטיפת תלמידים'..."¹².

¹¹ שם, 275. ההתייחסות ל"אחות" נובעת מכך שהמתלוננים הם אחיה של התינוקת.
¹² שם, 265. מעניין כיצד היה נוהג יושב ראש הוועדה אילו ישב כשופט במשפט פלילי ודבריו של הרב פורוש היו "אמרת עד" (בכתב) מחוץ לבית המשפט, בהתאם לסעיף 10א לפקודת הראיות (נוסח חדש), תשל"א-1971 (דיני מדינת ישראל — נוסח חדש 421). ראו למשל גישתו המרחיבה מאוד (ואף יתר על המידה) של השופט קדמי (בדעת מיעוט) בע"פ (ערעור פלילי) 4004/92 יעקובוביץ נגד מדינת ישראל, פ"ד (פסקי דין של בית המשפט העליון) נ (1) 133.

בהתייחסה לסוגיה המרכזית, "העובדות הסוציאליות: מעורבות באחריות למסירה מזדמנת לאימוץ", כותבת הוועדה:

קשה לברר היום, מדוע השלימו בשעתו העובדות הסוציאליות עם חוסר המעש שגילו הגופים שנשאו באחריות לקליטתם של עולי תימן, בכל הקשור לשמירת הקשר בין התינוקות למשפחותיהם ולאתור ההורים והתינוקות במקרים של אבדן הקשר ביניהם, ומדוע לא הקימו בשעתו קול זעקה בעניין זה, אלא בחרו בדרך של מסירה מזדמנת לאימוץ (באותם מקרים שבהם אכן נמסרו התינוקות לאימוץ). הדעת נותנת, כי במציאות שהייתה קיימת בשעתו — ואשר שימשה אז בסיס למסקנת ה"נטישה" בבתי התינוקות ובבתי החולים — סברו העובדות הסוציאליות, כי הגורמים העושים במלאכת הקליטה, עשו כל שניתן היה להיעשות לעניין האיתור וחידוש הקשר בין ההורים לתינוקות, וכי חובתן מצטמצמת, על כן, להבטחת טובת התינוקות שנותרו בפועל "נטושים", על ידי מציאת "סידור חלופי" עבורם במשפחות זרות (שם, 285, ההדגשה שלי).

ראשית, קשה לקבל את המונח, החוזר עשרות פעמים ברוח, "מסירה מזדמנת לאימוץ". מן הראוי לזכור כי אין מדובר במסירה מזדמנת של כלבים נטושים על ידי אגודת צער בעלי חיים, אלא במסירת ילדים שלא בהסכמת הוריהם, ובלי שנעשה מאמץ רציני לאתר את ההורים, שזהותם היתה ידועה.

שנית, צמד המילים "הדעת נותנת" אינו במקומו. מדוע שהעובדת הסוציאלית הקרובה לילד ומטפלת במקרה שלו תטעה לחשוב שמישהו, שאינה יודעת עליו, עושה מרחוק הכל לחידוש הקשר עם ההורים? הרי לו נעשה הדבר, היתה העובדת הסוציאלית המקומית הראשונה לדעת על כך. כך הדעת נותנת.

בעניין מסירה "מזדמנת" לאימוץ מבתי החולים שבהם היו מאושפזים הילדים, הוועדה קובעת: "קשה עוד יותר, אם לא בלתי אפשרי, לבוא בטרוניה בהקשר זה אל הנהלות בתי החולים, אשר היו עמוסים לעייפה והתמקדו במתן טיפול רפואי לחולים" (שם, 283). האומנם הנהלת בית החולים, עד אחרון הפקידים העוסקים בקבלה וברישום, כולם כאחד היו טרודים בטיפול הפיזי בחולים — לצד הרופאים והאחיות — עד כי לא נותר להם פנאי לרשום כראוי את פרטיהם של ילדים מאושפזים ולאחר את הוריהם? זוהי טענה בעייתית, שכן אותם בתי חולים, באותה תקופה, מצאו בכל זאת פנאי לעסוק ברשומות של תינוקות; כך, למשל, הוועדה עצמה קובעת כי "רשומות בתי החולים מלמדות: כי ככלל, התינוקות נרשמו בעת קבלתם בבתי החולים בשמותיהם המלאים, מספר תעודת עולה ו/או מספר כרטיס 'פנימי' במחנה העולים" (שם, 53, ההדגשה במקור). כמו כן מציין הדוח כי "מקום שתינוק שהחלים לא הוחזר למשפחתו, נפתח — עיונית וערטילאית [למה הכוונה? ב.ס.] — פתח לאפשרות של מסירתו לאימוץ או למציאת סידור אחר עבורו; כאשר שמו או פרטים שהיו ברישומי בית החולים ואשר לא הספיקו להחזרתו למשפחתו 'נמחקו' כלא יעילים וההתייחסות אליו היתה כאל 'נטוש' ו'אסופי'" (שם, 55).

שאלה העשויה לעלות היא כיצד ייתכן שהורים לא קיימו קשר רציף עם ילדיהם. מתחייבת כאן הבהרה קצרה. כפי שהוועדה קובעת, בהיותם במחנות העולים אולצו ההורים למסור את ילדיהם לבתי תינוקות שהוקמו במחנות, בטענה שהדבר הכרחי לשמירה על בריאותם של התינוקות.¹³ "העברה לאשפוז לבתי החולים הממשלתיים, נעשתה על פי החלטת סגל בית התינוקות — או סגל בית החולים המקומי במחנה — מבלי לשתף את ההורים; ועובדת האשפוז התבררה להורים, בדרך כלל, בדיעבד, כאשר לא מצאו את תינוקם בבית התינוקות" (שם, 41). לכך נוספו גם קשיי ההסתגלות לארץ חדשה ולשפתה, והצורך לעבוד ולטפל בילדים נוספים בבית. שהייה רצופה בבית החולים לצד התינוק היתה אפוא רחוקה מאוד מיכולתם של ההורים. יתרה מזו, כעולה מן הדוח, בחלק ניכר מהמקרים כלל אין מדובר ב"ניתוק קשר" — אפילו לא לזמן קצר ביותר. כך, למשל, במקרים רבים הגיעו אמהות לבתי התינוקות כמה פעמים ביום להנחת תינוקן (למשל, שם, 49).

כאן המקום להתייחס בקצרה לאפשרות — שהוועדה חוזרת ומתייחסת אליה כאל אפשרות סבירה — שהורים נטשו באופן "סיטוני" את ילדיהם (למשל, שם, 39). סבורני כי אפשרות זו היא כה בלתי סבירה, עד כדי שמיטת הקרקע גם מתחת להנחה, שבעלי התפקידים שנטלו ילדים אלה ומסרו אותם ל"אימוץ מזדמן" אכן האמינו באמת ובתמים שההורים אינם מעוניינים עוד בילדיהם. האפשרות שאם שנשאה תינוקה ברחמה תשעה ירחים, נשאה אותו על כפיים בתימן במסע רגלי מפרך אל חאשד בדרכה לישראל, תנטוש אותו בארץ הקודש בבית תינוקות או בבית חולים, היא כל כך בלתי מתקבלת על הדעת, עד כי מי שמוסר את תינוקה לאימוץ בלי לאתרה ולברר מה רצונה הוא פושע.¹⁴ כך צריכה היתה הוועדה לחשוב על הנושא, לפחות כאפשרות. תחת זאת, קיבלה הוועדה את האפשרות של נטישה, או של אמונה מוטעית בנטישה, כאפשרות סבירה. ואין מדובר במקרה אחד או שניים — שאז אפשר היה אולי לייחס את הנטישה לאי־שפיות או למצב נפשי קשה אחר — אלא בשורה ארוכה של מקרים.

2. ההתמקדות בטענה בדבר חטיפה ממסדית

כבר בעמוד הראשון לדוח מתמקדת הוועדה בשאלת האפשרות של חטיפה ממסדית של ילדים לשם מסירתם למשפחות אשכנזיות חשוכות ילדים.¹⁵ אולם כל עמוד ועמוד בדוח מחזק את הרושם, שהוועדה ראתה את עיקר תפקידה בהפרכת טענה זו.¹⁶ הטענה בדבר חטיפה ממסדית מוצגת בדוח כאבסורדית, אולי כדי להקל על שלילתה:

¹³ דוח הוועדה, 35: "אורח החיים במחנות העולים של עולי תימן היה דומה לזה של מחנה צבאי... כאשר הוראת הנהלת הסוכנות בעבר על החזקת התינוקות בבתי תינוקות, הוציאה אותם ממש משליטת המשפחה".
¹⁴ ראו, למשל, העבירה "חטיפה ממשמורת" הקבועה בסעיף 373 לחוק העונשין, תשל"ז-1977.
¹⁵ שם, 21 (מיד לאחר תוכן העניינים).
¹⁶ להתמקדות חוזרת ונשנית אך ורק בטענת החטיפה הממסדית, ראו למשל שם, 32, 161, 206, 209, 221, 243, 291, 304, 305, 307, 312, 319, 320.

חטיפה ממסדית מכוונת ומאורגנת של תינוקות מבתי חולים בתקופת המעברות — כפי שטוענים עסקני העדה התימנית — פורסת, על פי טיבה, את רשת הקושרים על פני כל הארץ: סגל רפואי ומנהלי בכל בתי החולים; וסגל המינהלה והעובדים של כל חברות קדישא. זאת, להבדיל מתקופת המחנות שאז היו צריכים להיות מעורבים בחטיפה כזאת: הסגל המצומצם של בתי התינוקות שבהם הוחזקו תינוקות של עולי תימן; והסגל של אותם בתי חולים ואותן חברות קדישא שטיפלו בעניינם של תינוקות אלה (שם, 51).

ואולם, הוועדה מתעלמת מקשר אפשרי בין רופאים "אובייקטיביים" המדווחים על פטירות לבין "מְשֻׁקִּים" של מאומצים. בדוח נאמר:

מן החומר שהובא לפני הוועדה מסתבר כי בתקופה הרלוונטית לחקירה פעלו בארץ מספר לא מבוטל של מוסדות — ומעין מוסדות — פרטיים, שבהם הוחזקו תינוקות, בין היתר גם למטרות מסירה לאימוץ. כך התברר, למשל, כי בחיפה החזיק רופא ממחלקת הילדים בבית החולים רמב"ם מעין מוסד כזה.¹⁷

בהמשך הדוח מדובר כבר — לגבי חיפה לבדה ולגבי בית החולים רמב"ם לבדו — ב"מוסדות", בלשון רבים: "כך למשל ידוע לוועדה כי בחיפה הוחזקו מוסדות כאלה על ידי רופאים ממחלקת הילדים של בית החולים רמב"ם" (שם, 116). במקום אחר מופיע אפילו שמו של אחד הרופאים: "הגב' צילה לוי, אישה שחומת עור, גדלה כמאומצת אצל משפחה אשכנזית בקיבוץ עין המפרץ, שקיבלה אותה לאימוץ — בהיותה בת חודשיים — ממעון פרטי, שניהל והחזיק בחיפה רופא, ד"ר שמוקלר" (שם, 229).

הוועדה קובעת, כמעט תמיד "בוודאות", ש-983 מתוך 1,053 הילדים — שאת היעלמותם חקרו שלוש הוועדות — נפטרו בהיותם ילדים. בחלק ניכר מן המקרים מתבססת הוועדה על דוחות פטירה שמילאו רופאים. שמות הרופאים אינם נזכרים בדוח. אסתפק בשתי תהיות: האחת, מדוע לא נעשה ניסיון לברר אם קיים קשר בין הרופאים שדיווחו על הפטירות לבין הרופאים שעסקו באימוץ ילדים? והשנייה, על רקע העובדה שרופאים עסקו גם באימוצים, האומנם משכנע טיעון הוועדה בציטוט שלעיל, לפיו חטיפה מאורגנת איננה סבירה משום שהיא מצריכה פריסה של "רשת קושרים"? והרי קיימת אפשרות ש"קושר" אחד מילא שני תפקידים.¹⁸

הפרכת הטענה בדבר "חטיפה ממסדית", או ההפרכה לכאורה שלה, משמשת את מחברי הדוח לא רק כדי לטעון שלא היתה חטיפה ממסדית, אלא גם כדי לשלול אפשרויות חמורות אחרות של חטיפת ילדים או העלמתם. כך לדוגמה, אכן, גם "מסירה מזדמנת לאימוץ" מהווה, בסופו של דבר, הוצאה של תינוקות מרשות

¹⁷ שם, 63–64. תודתי לעופר כוחי על שהסב את תשומת לבי לקשר אפשרי זה.

¹⁸ ואפילו שלושה תפקידים — אם נוסיף גם את תפקיד המדווח על הקבורה, ראו עמ' 52 דלעיל.

הוריהם שלא על דעתם וללא הסכמתם. ברם, על פי אופיה, שונה הוצאה כזו מרשות ההורים תכלית שינוי מההוצאה העומדת בבסיסה של "חטיפה ממסדית" (שם, 161).

כלומר, אוסף של פרקטיקות חמורות מקבלות מעמד דומה לזה של החטיפה הממסדית, והן נשללות באמצעות שלילת "הטענה הגדולה" בדבר חטיפה ממסדית. דרך התייחסות נוספת לממצאים מחשידים היא קביעה נחרצת, בדרך כלל חסרת הנמקה, שמדובר בממצאים חריגים, המשקפים את עצם התרחשותם ואינם מסמנים תופעות נרחבות יותר. כך, למשל, מזכירה הוועדה מקרים, שבהם הוחזרו תינוקות להוריהם לאחר שכבר נמסר להם על פטירתם בבתי התינוקות, וזאת רק עקב דרישות תקיפות מצד המשפחות; הוועדה מתייחסת למקרים אלו כאל "אירועים חריגים ונקודתיים, שאינם מבטאים אלא את עצם התרחשותם".¹⁹

נניח שאמנם מקבלים את קביעת הוועדה, שלא היתה חטיפה ממסדית. נניח שהיתה "רק" תופעה רחבת היקף של חטיפות פרטיות של תינוקות, מתוך אדישות, קלות דעת, עצימת עיניים או רשלנות מצד הרשויות. נניח אפילו שהחטיפות הפרטיות שאותן אפשרו (בפועל) הרשויות נעשו "אך ורק" תוך ניצול מצבים של קשר רופף בין ההורים לתינוקות. הרי גם אז קיימת במשפט הפלילי אחריות המבוססת לא על "כוונה" (הנדרשת בחטיפה ממסדית) אלא על "אדישות", "קלות דעת", "עצימת עיניים" או "רשלנות" בלבד. למעשה, מרבית העבירות במשפט הפלילי המודרני מבוססות על "מחשבה פלילית" (מודעות, "עצימת עיניים" ו"אדישות" או אפילו "קלות דעת"), מבלי שנדרשת "כוונה" דווקא.²⁰ ומעבר לאחריות הפלילית — לאן נעלמו האחריות המינהלית והאחריות המוסרית?

באמצעות התמקדותה של הוועדה בשלילת הטענה בדבר חטיפה ממסדית, היא מנסה להפיג כל חשד לגבי היעלמותם של הילדים. הוועדה מתבססת על התיעוד בן-התקופה כדי לטעון, שמרבית התינוקות שנעלמו נפטרו למעשה, כך שמספרם האמיתי והמצומצם של ה"עלומים" הוא 56 תינוקות, ו-69 יחד עם עלומי חאשד.²¹ מאחר שמדובר "רק" ב-69 תינוקות שנעלמו ולא ב-1,053, מסיקה הוועדה ש"מצב דברים זה משמיט, לכשעצמו, את הבסיס מתחת לטענת החטיפה הממסדית, ומצד אחר, מתיישב עם קיומה של האפשרות של

¹⁹ דוח הוועדה, 60. על התייחסות הוועדה למקרים, שבהם לקחו אנשי הרשויות תינוקות מחזקת הוריהם והתינוקות לא הוחזרו להורים, אפשר ללמוד מן הציטוט הבא: "התרשמותה של הוועדה היא שמדובר בהתרחשויות שנתפסו שלא כהלכה אצל הורי התינוקות ושכסופו של דבר, התינוקות נלקחו מההורים על רקע הרצון להעניק להם טיפול רפואי דחוף או לשכנם בבתי התינוקות, ולא מתוך כוונה לחוטפם (על מנת למסרם לאימוץ)" (שם, 58).

²⁰ על המושגיות המקובלת במשפט הפלילי באשר ליחסו הנפשי של הנאשם כלפי נסיבות העבירה ראו, למשל, פלר תשמ"ד, 485 ואילך; סנג'רו תשמ"ח, 348 ואילך; וסנג'רו תשנ"ט. וראו סעיפים 20 ו-21 לחוק העונשין, תשל"ז-1977.

²¹ דוח הוועדה, 312. באשר ל-20 התינוקות שנעלמו בחאשד בסמוך לעלייה לישראל קובעת הוועדה כי 13 מתוכם נותרו "עלומים". יחד מדובר אפוא ב-69 "עלומים". הוועדה מדגישה שוב ושוב את המספר 56, ומשום מה אינה מציינת את המספר 69 (שם, 300-301).

מסירה מזדמנת לאימוץ" (שם). האומנם? אילו נחטף כיום תינוק אחד יש להניח שהארץ כולה היתה רועשת. האם חטיפה אפשרית של 69 תינוקות אינה מעוררת כל חשד לחטיפה ממסדית, או לכל הפחות לאדישות, לקלות דעת, לעצימת עיניים או לרשלנות ממסדית? עצם העובדה שמלכתחילה הועלתה טענה שנחטפו אלפי ילדים אינה פוטרת בלא כלום את האפשרות שנחטפו 69 ילדים.

3. "היעלמות להורים"

לשיטתה של הוועדה, היעלמותם של רוב התינוקות (מלבד 69 ה"עלומים") אינה אלא "היעלמות להורים". כאמור, ועדת החקירה השתדלה מאוד לגונן על "אמינות התיעוד". התועלת העולה מן המסקנה שהתיעוד בין-הזמן אמין גדולה ומיידית: כל עוד עומד התיעוד – ובמיוחד התיעוד הראשוני – בחזקתו כתיעוד מהימן, אין קיום לטענת החטיפה הממסדית, במשמעות שניתנה לה על ידי הדוגלים בה. כאמור, החקירה מלמדת כי משמעותה של תופעת ההיעלמות הינה היעלמות להורים מבחינתם הסובייקטיבית שלהם, כאשר זו נעוצה, ככלל, בהיעדר מידע אמין על קורותיהם של התינוקות שנעלמו להם. אובייקטיבית, יש בתיעוד האמור כדי להשלים את החסר וליתן להורים דיווח – שלא ניתן להם בזמן אמת – על גורל מרבית התינוקות הנעדרים... (שם, 243–244, ההדגשה במקור).

צמד המילים "היעלמות להורים" ראוי לבחינה נוספת. הדוח מדגיש שוב ושוב שההיעלמות היא למעשה "רק" להורים, שהרי התינוקות לא באמת נעלמו. הם נמצאו במקום כלשהו, והוועדה יודעת כיום היכן היו (לשיטתה, רובם נקברו עוד בהיותם תינוקות). רק ההורים לא ידעו, ולכן זו "היעלמות להורים". אם כך, לפנינו תובנה פסיכולוגית ופילוסופית חדשה, בעלת חשיבות אוניברסלית. אין יותר היעלמויות. אדם שנעלם – זוהי היעלמות להוריו בלבד. הרי אלוהים תמיד יודע היכן הוא, ודי בכך כדי שוועדה, שתשב יובל שנים לאחר "היעלמותו", תוכל לקבוע – "בוודאות" – היכן בדיוק היה, כדי להעמיד את "היעלמותו" המדומה על מימדיה האמיתיים: "היעלמות להורים" בלבד. אכן, נחמה גדולה מצאה הוועדה לכל הורי הנעדרים בעולם כולו.

4. אופן החקירה ואופני הייצוג של הדוח

כך מתוארות בדוח פעולות החקירה שנעשו: פעילות איתור התיעוד והעדים נעשתה באמצעות שני גופי חקירה שהפעילה הוועדה: האחד – עו"ד יוסי יוסיפוב שנרתם למלאכה על רקע העניין האישי שגילה בבירור תופעת היעלמותם של התינוקות; והשני – משרד חקירות ירושלמי, עופר גוט ועדי בן-אשר,

שהתמסר לפעילות החקירה של הוועדה והעמיד לרשותה של פעילות זו את צוותו ואת ניסיונו הרב בתחום החקירות (בשנתיים הראשונות לפעילות הוועדה, פעל עו"ד יוסיפוב כחוקר יחידי; ולאחר מכן – הופעל לצידו, ובנוסף לו משרד החקירות האמורי (שם, 79–80).

בעוד הוועדה מדברת על "שני גופי חקירה", למעשה ה"גוף" הראשון מורכב מאדם אחד וה"גוף" השני, ככל הנראה, מורכב משני אנשים. בשנתיים הראשונות לפעילותה, שימש אדם אחד כצוות החקירה כולו. גם אם נניח שבשנים שלאחר מכן השקיעו שלושת החוקרים את מלוא זמנם ומרצם בפרשה, הרי אלה משאבים מצומצמים ביותר לחקירת היעלמותם של למעלה מאלף תינוקות. האם תפקיד הוועדה היה לחקור, או שמא היא הוקמה כדי לייצר טקס של חקירה, ללא הפניית משאבים של ממש לעצם החקירה? היקפו המצומצם של צוות החקירה מתיישב היטב עם הנחת מוצא נטולת חשד. עם הנחת מוצא כזו, אכן די בכמה אנשים שינכרו בארכיונים ויאתרו את התינוד ה"אמין". חשד ממשי וחקירה אמיתית, לעומת זאת, אינם מתיישבים עם צוות חקירה מצומצם כל כך בהיקפו.

הוועדה מציינת כי לא זו בלבד שבזמנו לא נמסר להורים על פטירת ילדיהם, והילדים נקברו בלא נוכחות ההורים, אלא שאף מאז שנודע להורים על הפטירה ועד עצם היום הזה יש קשיים גדולים באיתור הקברים (שם, 184 ואילך). דרך אפשרית לבדיקה מדעית של הפרשה היא פתיחת קברים לצורך בדיקות גנטיות (DNA). בחקירה אפקטיבית, המתנהלת כיובל שנים לאחר ההיעלמות, צריכות בדיקות ה-DNA להוות נדבך מרכזי. ואולם, מתברר שהוועדה בחרה להסתפק בבדיקות DNA של שבעה קברים בלבד, שנעשו במכון רפואי באנגליה. ספק אם אפילו שבעה אלה היו נבדקים, אלמלא נפתחו עשרה קברים ביוזמתן של המשפחות, ונמצאו שבעה מהם ריקים לכאורה. רק אז "נזעקו למקום מומחי המכון הפתולוגי, אשר הורו: ראשית – על הרחבת החפירה לצידו הקברים... שנית – על סינון העפר" (שם, 189). הוועדה קובעת שנמצאו שרידים בכל הקברים, אולם רק "באחד הקברים נמצאו שרידים שניתן היה להפיק מהם ד.נ.א. מתאים להשוואה ובבדיקת ההשוואה נמצאה התאמה למשפחה שעל פי הרישום תינוקה נקבר שם" (שם). ממצא בודד זה הביא את הוועדה לידי הקביעה הגורפת כי:

בכך הושמט כליל הבסיס, מתחת למה שהוצג על ידי הטוענים לחטיפה ממסדית, כ"הוכחה" חותכת לשניים אלה: ראשית – לכך שהמצבות אינן מוצבות על קברים אמיתיים; שנית – שהרישומים בדבר קבורתם של תינוקות שנעלמו להוריהם הינם רישומים כוזבים. הבדיקות שנערכו באנגליה קובעות בעליל את ההפך (שם, ההדגשה במקור).

מקובל שחוק טבע ניתן להפריך באמצעות דוגמה נגדית, שהרי הוא מתיימר לחול על כל המקרים. אך כיצד ניתן להפריך טענה על היעלמותם של למעלה מאלף תינוקות באמצעות דוגמה נגדית אחת? הרי איש אינו טוען שאין ולו תינוק אחד שאכן נפטר ונקבר.

הוועדה אכן מתייחסת לאפשרות של עריכת בדיקות נוספות, אולם היא בוחרת שלא לנקוט דרך זו, שכן,

תהליך ההפקה והבדיקה דורשים זמן ממושך, באופן שהמכון באנגליה יכול לערוך מספר בדיקות מצומצם ביותר במשך תקופה ממושכת יחסית (כפי שנמסר מטעם המכון לרפואה משפטית). תוצאות הבדיקות שנערכו במכון הרפואי באנגליה – לרבות משך הזמן הדרוש לעריכת בדיקות נוספות – נמנים, מטבע הדברים, בין השיקולים שעמדו בבסיס החלטת הוועדה שלא לבצע פתיחת קברים נוספים (שם, 190).

גם קביעות אלה מעוררות שאלות. מן הסתם אפשר היה לפנות למכונים נוספים ברחבי העולם לשם בדיקות DNA. אם מטרתה של הוועדה להגיע לחקר האמת, לא ברור החיפזון לסיים את החקירה לפני עריכת הבדיקות, וזאת כיובל שנים לאחר התרחשות הפרשה ושש שנים לאחר מינוי הוועדה. בנסיבות המיוחדות של הפרשה, ולנוכח המדעיות הגבוהה של בדיקות ה-DNA, אפשר וצריך היה לערוך בדיקות בהיקף נרחב. חשד אמיתי צריך היה להוביל להעדפה של בדיקות מדעיות על פני תיעוד "אמין", שתועד בידי – או שהיה בשליטת מי – שאמורים היו להיות חשודים. מכל מקום, גם ללא חשד רב, הוועדה עצמה מצאה שבמקרים רבים לא נמסר להורים על פטירת התינוקות, ודומה שגם היא מכירה בכך שהתנהלות האירועים היתה פגומה. מחדל של הרשויות בהיקף כה גדול מחייב אפוא את מדינת ישראל חובה מוסרית לספק היום בדיקת DNA מהימנה לכל משפחה המעוניינת בכך. הוועדה אינה מזכירה את עלותן של הבדיקות כנימוק לאי-עריכתן; ואכן, כידוע, המדינה השקיעה משאבים רבים בפרשות אחרות שבהן נעלמו אנשים. כך, למשל, בפרשת הילד יוס'לה שוחמאכר שהוזכרה לעיל, בפרשת רון ארד או בפרשת הצוללת דקר.²² אין אפוא כל סיבה, העומדת במבחן ההגינות או המוסר, לכך שלא יימצאו המשאבים הדרושים לחקירה ממצה של הפרשה הטרגית, שבה נעלמו למעלה מאלף תינוקות.

לא רק דרכי החקירה, המאמצים והמשאבים שהושקעו בה מבטאים נקודת מוצא של העדר חשד; גם אופני הייצוג של הדוח מעידים על התפיסה שהנחתה את הוועדה. דוח ועדת החקירה אינו מפורט דיו, ובמיוחד חסרים בו מספרים מדויקים. שוב ושוב חוזרים ביטויים כמו "ככלל",²³ "חלק לא מבוטל", "חלק", "תקופה משמעותית" ועוד. למספרים אלו, שאינם נמסרים לקוראי הדוח, חשיבות עצומה להערכת משמעותם של הממצאים. כך, למשל, כאשר הוועדה מציינת כי "לחלק לא מבוטל מן המשפחות המתלוננות, הגיעו במחצית שנות השישים

²² מספר הנספים בצוללת דקר היה 69 – בדיוק כמספר ה"עלומים" המינימלי, לשיטתה של הוועדה. המשאבים שהשקיעה מדינת ישראל באיתור שרידי הצוללת כללו, בין השאר, מיליוני שקלים ששולמו באחרונה לחברת "נאוטיקוס", שצילמה בוודאו את שרידי הצוללת במעמקי הים (ידיעות אחרונות, 25.1.02).

²³ דוח הוועדה, 191, כאשר לרשומות של חברות קדישא, אשר "ככלל" משלימות את רשומות בתי החולים.

הודעות רשמיות — בין היתר מגופי הגיוס של משרד הבטחון — שהיו מיועדות ל'תינוקות' שנעלמו" (שם, 194); כך כאשר היא מציינת ש"מיקום קבורתם של חלק מבין התינוקות שנפטרו, אינו ניתן כיום לקביעה מדויקת" (שם, 296). כך, כאשר הוועדה מספרת ש"נותק הקשר — ודי היה לעניין זה בהפסקת ביקורים לתקופה משמעותית — בית התינוקות לא דאג לחידושו. כתוצאה מכך... היה התינוק עשוי להיחשב ל'נטוש' ובתור שכזה מועמד למסירה מזדמנת לאימוץ... מבלי שננקט מצד בית התינוקות צעד של ממש לאיתור ההורים" (שם, 315). והרי בעניין זה יש הבדל עצום בין "ניתוק קשר" למשך שבוע ובין ניתוקו למשך שנה, כשם שחשוב המידע הקובע אם הפסקת הביקורים התרחשה בחמישה מהמקרים, בחמישים מהם או בחמש מאות.

בדומה, בהתייחסה ל"אימוץ ישיר מבתי התינוקות", כותבת הוועדה: "במהלך חקירתן העידו מספר מטפלות על התרשמותן כי ניתן היה לקבל תינוקות לאימוץ במישרין מבתי התינוקות. במיוחד ראויות לציון בהקשר זה עדויותיהן של שתי מטפלות..." (שם, 203). מהו אותו "מספר"? האין הבדל עצום בין שתי עדויות כאלה לבין עשרים? מהו המקור להסתפקות באזכור של שתיים בלבד מעדויות המטפלות?

5. תפיסת התפקיד של הוועדה

ועדת קדמי אינה מגדירה את עצמה כוועדת חקירה אקטיבית. הגדרת "זהות" זו באה לידי ביטוי בשני מישורים משלימים. המישור האחד הוא בחינת הפרשה כשופטים ולא כחוקרים (או כשופטים-חוקרים). קריאה בדוח מעלה כי הוועדה לא פעלה כמתחייב מתפקידה כוועדת חקירה, תפקיד השונה במהותו מזה של בית משפט, כפי שהובהר במפורש, למשל, בפסק הדין של בית המשפט העליון בפרשת יפת:²⁴

ועדת חקירה שהוקמה מכוח החוק איננה בית-משפט... תפקידה המרכזי של ועדת חקירה כזו הוא בירור האמת העובדתית בנושא שאותו הוסמכה לחקור, התפקיד המוטל עליה הינו זה של חקירה ובדיקה ולא של שיפוט והכרעה.

המישור השני, הפרקטי, הוא הטלת נטל ההוכחה שהדברים התנהלו שלא כשורה על הטוענים. כך נחפזו חברי הוועדה להכריע על פי כללי הוכחה,²⁵ כשאפשר היה להמשיך (או שמא להתחיל) לחקור ולהגיע אל האמת. והרי כאן מצוי הבדל גדול בין בית משפט לוועדת

²⁴ שם דובר בוועדת החקירה לעניין משבר ויסות המניות הבנקאיות — ע"פ (ערעור פלילי) 2910/94 יפת ואחרים נגד מדינת ישראל, פ"ד (פסקי דין של בית המשפט העליון) נ (2) 221, 373.

²⁵ ככלל, מקובלים במשפט הכללים הבאים (ראו למשל הרנון תש"ל, 187–193, 212 ואילך): בתביעה אזרחית נטל ההוכחה הוא על התובע ("המוציא מחברו, עליו הראיה"), ומידת ההוכחה היא מעט מעל 50% ("מאזן הסתברויות"). באישום פלילי, נוכח חזקת החפות (ראו קיטאי תשס"א), נטל ההוכחה הוא על המדינה, ומידתה — מעבר לכל ספק סביר.

חקירה, בין שופט לחבר בוועדת חקירה. "אין לו לדיין אלא מה שענינו ראות", היינו, מקובל שהשופט, במיוחד בשיטה האֶדְבֶּרְסִית,²⁶ הוא פסיבי למדי ואינו יוזם בירורים וחקירות, אלא מכריע על פי הנתונים המובאים לפניו. לעומת זאת, חלק חשוב ביותר בתפקידה של ועדת חקירה — לטעמי, החלק החשוב ביותר — הוא לחקור.²⁷

ההשלכות של הימנעות הוועדה מלהוסיף ולחקור ברורות ומיידיות: הוועדה דוחה כבלתי מוכחות את הטענות שהועלו כלפי אופן התנהלות האירועים בשנות החמישים. דחיית הטענות מתאפשרת משום שהוועדה מטילה את נטל ההוכחה על אלה הטוענים לקיומה של בעיה.²⁸ יתרה מזו, הוועדה לא הסתפקה בהטלת נטל ההוכחה של הטענות במאזן הסתברויות (51%), אלא הטילה על הטוענים נטל כבד יותר: "כאשר חומרת ההאשמה מחייבת קיומן של ראיות מוצקות לביסוסה".²⁹ המקור להתייחסות זו של הוועדה הוא, כפי הנראה, בכלל שלפיו כאשר מועלית במשפט אזרחי טענה בעלת גוון פלילי — טענה שהיא בעצם גם האשמה — אין מסתפקים בהוכחה על פי מאזן הסתברויות, אלא נדרשת רמת הוכחה שבין מאזן הסתברויות (הנדרש במשפט האזרחי) לבין הוכחה מעבר לכל ספק סביר (הנדרשת במשפט הפלילי).³⁰

האומנם כללי ההוכחה הנוקשים שהפעילה הוועדה מתאימים לוועדת חקירה ולפרשה שלפנינו? מדובר בהורים בני שבעים ומעלה, שילדיהם נעלמו, והם ניצבים חסרי אונים מול הרשויות, שבידיהן כל המידע הדרוש. בנסיבות כאלה, אין מקום לזכות את הרשויות ביתרון ראיתי שכזה. ההורים אינם צריכים להוכיח דבר, ודאי לא ברמת הוכחה גבוהה. כל שהיה עליהם לעשות הוא לשטוח את מר לבם לפני הוועדה, היינו להעלות טענותיהם וחשדותיהם. מאותו הרגע הוטל הנטל על הרשויות, שבידיהן המידע הדרוש, להוכיח לוועדה שהדברים התנהלו כשורה. יתרה מזו, לשיטתי, מאותו הרגע הוטל גם על חברי ועדת החקירה נטל כבד מאוד: לחקור עד לחשיפת האמת, ולא להיחפז ולדחות את הטענות בעזרת כללי הוכחה כאלה או אחרים, שעל פי החוק כלל אינם מחייבים אותה.³¹

אסטרטגיית הפעולה של הוועדה באה לידי ביטוי לא רק באופן ההתייחסות לתחולת דיני הראיות, אלא כאמור גם בראייתה של הוועדה את עצמה כשופטת, ולא כחוקרת את

²⁶ על פי שיטה זו, שני הצדדים פורשים טענותיהם ומביאים ראיותיהם לפני השופט, ולאחר מכן השופט מכריע. בשיטת המשפט האֶדְבֶּרְסִית, לעומת זאת, השופט יוזם חקירה בעצמו. על ההבדל בין השיטות ראו למשל לוין תשנ"ט, 121 ואילך. במשפט הישראלי מקובל יותר המודל האדברסרי.

²⁷ לא זו בלבד שלוועדת החקירה תפקיד מרכזי של חקירה לפני הדיון וההכרעה, אלא אף הדיון עצמו אינו אמור להיות בעל אופי אדברסרי אלא בעל אופי אֶדְבֶּרְסִית, ראו קלגסבלד 2001, 219.

²⁸ למשל, דוח הוועדה, 65, 67, 188–189, 191, 217, 304.

²⁹ שם, 191; הוועדה מתייחסת שם לטענות על רישומים כוזבים ועל ביום קבורה וקברים. כיוון שגם החטיפה הממסדית היא האשמה חמורה, נראה כי נטל כבד של ראיה עמד לנגד עיניה של הוועדה לכל אורך הדוח.

³⁰ על כלל זה ראו למשל הרנון תש"ל, 214.

³¹ על פי החוק, ועדת חקירה משוחררת מסדרי הדין ומדיני הראיות הנוהגים בבתי המשפט — סעיף 8 לחוק ועדות חקירה, תשכ"ט–1968, ספר חוקים 28.

האמת העובדתית (ה"היסטורית"). על ההבדל בין אמת עובדתית ל"אמת" משפטית כתב השופט מנחם אלון, בפסק הדין בעתירה לבג"ץ, שבה נדונה הקמתה של ועדת חקירה ממלכתית בפרשת רצח ארלוזורוב:

... ועדת החקירה רשאית להגיע — ומתיימרת היא לשאוף ולהגיע — בדרכי חקירה וראיות הנראות בעיניה, לחקר האמת העובדתית, שלא תמיד מוכרחה היא לעלות בקנה אחד עם האמת המשפטית (ההדגשות שלי).³²

לבסוף, ליקוי יסודי נוסף בעבודת הוועדה, הכרוך בתפיסת התפקיד המוטעית שלה, הוא ההפעלה המוטעית של חזקת תקינות המינהל. בעניינינו לא היה כל בסיס להפעלה זו, הן מן ההיבט הפורמלי — שהרי החזקות השונות אינן חלות על ועדות חקירה (ראו קלגסבלד 2001, 231), והן מן ההיבט העובדתי-ענייני — שהרי את התקינות סותרות עצם התופעה של היעלמות מסיבית של תינוקות, העדויות הרבות שנשמעו בפני ועדת החקירה (לא רק של בני המשפחות אלא גם של האנשים שעסקו בזמנו בקליטת העולים), וסתירות חזיתיות בין מסמכים שונים, שהם חלק מן התיעוד ה"אמין". והכל — במיוחד לנוכח העובדה שהמינהל עצמו הוא למעשה הנחקר, שכלפיו מופנות הטענות, ושאלת תקינות המינהל היא בעניינינו שאלה מרכזית ולא שאלה אינצידנטלית, המתעוררת אגב אורחא.

6. היקף התופעה ומשמעויותיו

הוועדה קובעת במסקנותיה כי רק 69 תינוקות אמנם נעלמו, וכי יתר 983 התינוקות נפטרו. מספר התינוקות הנעלמים הוא סוגיה מורכבת כשלעצמה. ראשית, כפי שהוועדה מציינת, "תופעת היעלמות התינוקות — נושא החקירה — נמשכה שנים ארוכות, כאשר כתב המינוי של הוועדה מגביל אותה לשנים 1948–1954" (שם, 303). מכאן שהיקף התופעה רחב מזה המשתקף בדוח.

שנית, יש הטוענים כי "מספר התינוקות שנעלמו עולה במידה משמעותית על אלה שבקשר להיעלמותם פנו משפחותיהם לוועדה הנוכחית ולשתי הוועדות הקודמות, כאשר הימנעות מהפנייה לוועדה הנוכחית ולוועדות קודמות נעוצה באי-אמון ביכולתן של הוועדות להגיע לחקר האמת" (שם, 137). בתגובה לעמדה זו קובעת הוועדה:

עמדה זו — כפי שציינו בהקשרים אחרים — אינה מקובלת עלינו. הרכבן של כל שלושת הוועדות [כך במקור] מדבר בעניין זה בעד עצמו, כאשר הוועדה הנוכחית הינה ועדת חקירה ממלכתית, הפועלת כגוף מעין שיפוטי, שעצמאותו אינה יכולה להיות מוטלת בספק. העובדה שעל שולחנה של הוועדה הנוכחית הונח דבר היעלמותם של למעלה מ-800 תינוקות, מלמדת ראשית — כי דבר הקמתה של הוועדה הנוכחית זכה להד רחב ביותר, שהביא אליה מספר

³² בג"ץ 152/82 דניאל אלון נגד ממשלת ישראל, פ"ד לו (4) 449, 466–467.

כזה של משפחות; שנית – כי אצל מספר נכבד ביותר של משפחות לא נותר ספק ביכולתה של הוועדה לקיים בירור של ממש בעניינם (שם).

ואולם, תשובתה זו של הוועדה איננה מסבירה כיצד ייתכן שלוועדה הנוכחית פנו מאות משפחות שלא פנו לשתי הוועדות הקודמות, שהרי לדברי הוועדה גם הרכבן "דיבר בעד עצמו".³³ חוסר האמון בוועדה הוא תופעה רחבה ומוכרת בשיח הציבורי הישראלי מכדי שאפשר יהיה לבטלו בלא בירור. בנוסף, הימנעות מפנייה לוועדה יכולה לנבוע לא רק מחוסר אמון בה אלא מסיבות נוספות, ביניהן הדחקה או תחושות בלתי מוצדקות של בושה ואשמה (כפי שנראה בהמשך, הדוח מחזק תחושות אלו בהטילו חלק ניכר מהאשמה דווקא על ההורים). לפיכך, נראה כי הוועדה נחפזה מדי בקובעה כי היקף התופעה הוא כמספר הפניות לוועדות. כאן המקום לעמוד על הדרך שבה צמצמה הוועדה את מספרם של ה"עלומים", כפי שקבעו שתי הוועדות הקודמות. בהתייחסה ל"תינוקות שעניינם הובא לפני ועדות קודמות והוריהם לא חזרו והתלוננו לפני הוועדה", הוועדה כותבת:

ככלל, הוועדה הנוכחית לא חזרה ובחנה את עניינם של אלה שגורלם נחשף על פי תיעוד אמין שנמצא על ידי שתי הוועדות הקודמות; אך מצד אחר, נטלה על עצמה – מיזמתה – לחזור ולבדוק את נסיבות היעלמותם של עלומי הוועדות הקודמות, גם כאשר משפחותיהם לא חזרו ופנו אליה (שם, 301–302).

כלומר, כאשר הוועדות הקודמות קבעו שתינוק נפטר, הקביעה מספקת ומספקת; אולם כאשר הוועדות הקודמות קבעו שתינוק "עלום", נערכה חקירה נוספת בניסיון לקבוע שהתינוק נפטר. התוצאות משמעותיות: הפחתת מספר "עלומי" הוועדות הקודמות מ-85 ל-43 (שם). זוהי דוגמה נוספת לאופן שבו הוועדה רואה את תפקידה: כביכול, תפקידה אינו "לפתוח" אלא "לסגור"; לא לחקור ולהצביע על הבעיות, אלא לספק פתרונות (כלומר, פטירות). והרי, אם טעו שתי הוועדות הקודמות במחצית מן המקרים שבהם קבעו שמדובר ב"עלומים", שמא טעו גם בחלק ממאות המקרים שבהם קבעו כי מדובר בנפטרים?

ובכל זאת, לצורך דיון זה, נניח ש"רק" 69 תינוקות נעלמו וש-983 תינוקות אכן נפטרו. גם ממצאים אלה, שאותם הוועדה עצמה קובעת, מצביעים על שתי בעיות קשות. האחת היא עצם תופעת ההיעלמות. כאמור, הוועדה מסבירה אותה באפשרות של מסירה "מזדמנת" לאימוץ על יסוד ההנחה של ניתוק הקשר בין ההורים לתינוקות, וזאת בלי שנעשה ניסיון רציני לאתר את ההורים, חרף העובדה שפרטיהם היו ידועים למחליטים על מסירה "מזדמנת" לאימוץ (למשל, שם, 152–153).

הבעיה השנייה, המטרידה מאוד, היא שיעור התמותה העצום העולה מן ההנחה שאכן נפטרו 983 תינוקות. שיעור תמותה כזה מחייב חקירה ממצה, שתבדוק אם לא יכלו

³³ לוועדה הנוכחית הוגשו פניות לגבי 406 נעדרים חדשים ("מקוריים" בלשון דוח הוועדה, 27).

האחראים לבריאות הציבור למנוע זאת.³⁴ הרי גם בשנים 1948–1954 לא היתה מדינת ישראל מפגרת בכל הנוגע לרפואה ולבריאות הציבור. אם היו תינוקות חולים רבים כל כך — מדוע לא טיפלו בהם כראוי והצילו אותם? כמו כן, נותרת השאלה המטרידה, מדוע קברו את התינוקות בלא נוכחות הוריהם?

7. המוצא העדתי של הנעלמים

כדאי לשים לב לרטוריקה שבה משתמשת הוועדה כאשר למוצא הילדים, וכן לשימוש שהיא עושה במוצא לביטול טענתם של העולים מתימן ל"ייחודיות". יחסה של הוועדה ל"אופי התימני" של התופעה אמביוולנטי. מצד אחד, כבר בשמה של הוועדה מדובר ב"היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן". מצד אחר, הוועדה מדגישה שאין מדובר בעולים מתימן בלבד. שוב ושוב מודגש כי "רק" בשני שלישים מהמקרים מדובר בעולים מתימן. כך, למשל, נאמר כבר בעמוד השלישי לדוח:

ולא למיותר יהיה להעיר כבר כאן, כי שני שלישים מתוך 745 התינוקות שעניינם הובא לפני הוועדה הנוכחית הם של עולים מתימן; בעוד שהאחרים — כ־240 תינוקות הם בני עולים ממגוון מדינות אחרות (אירופה, קנדה, אסיה, צפון אפריקה וארצות ערב).³⁵

סדר הצגת האזורים הגיאוגרפיים עלול להטעות, שכן אין הוא תואם את מספרי המקרים. למעשה, המתאם הפוך דווקא: אירופה וקנדה יחדיו — 30; אסיה — 19; צפון אפריקה — 83; ארצות ערב — 94. לפיכך, מספר האשכנזים שעניינם הובא לפני הוועדה הוא 30 מתוך 745 (4%).

עיון מדוקדק בטבלאות שבסוף הדוח מלמד כי מבין 69 ה"עלומים" רק 11 (פחות משישית, ולא כשליש) אינם מתימן, ואין ביניהם אף לא אשכנזי אחד. מכאן, שבניגוד להדגשה החוזרת ונשנית לכל אורך הדוח, שכביכול אין מדובר בתופעה "תימנית", אין ספק שהתופעה תימנית כמעט לחלוטין. והרי לשיטתה של הוועדה עצמה עלינו להתייחס ל"עלומים", ולא למספרם הכולל של הילדים שלגביהם הוגשו פניות לוועדות, שכן רוב רובם נפטרו.

הדגשת העובדה שבשליש מהמקרים מדובר בארצות מוצא שאינן תימן משמשת את הוועדה לדחיית הטענה בדבר חטיפה ממסדית:

היעלמותם של תינוקות בני עדות אחרות בנסיבות דומות מכרסמת, מטבע הדברים, בייחודיות

³⁴ אפילו היה הדיון בפני הוועדה מוגבל לתחום המשפט הפלילי (שהוא מצומצם יחסית), גם אז היה מקום להתייחס למחדלים. סעיף 18 לחוק העונשין, תשל"ז–1977 קובע בין השאר: "מעשה" — לרבות מחדל אם לא נאמר אחרת; "מחדל" — הימנעות מעשייה שהיא חובה לפי כל דין או חוזה".
³⁵ דוח הוועדה, 23. מדובר בקטגוריזציה מוזרה, המתייחסת לשתי מדינות, לשתי יבשות, לחלק של יבשת ול"ארצות ערב".

זו; ומעלה ספק מהיבט נוסף בטענת החטיפה הממסדית לה טוענות משפחות התינוקות מעולי תימן (שם, 32).

כן מבקשת הוועדה להתנחם מ"שליש" זה כי "אין מדובר בגילוי של התנכלות לעולי תימן דווקא (כנטען על ידי חלק מעסקני העדה התימנית)" (שם, 318). ואולם, אותה הוועדה יודעת גם להשתמש בצבינה התימנית של הפרשה לתמיכה במסקנותיה: עם עלייתם ארצה, היה מצב בריאותם של העולים מתימן כפי רע; ובמיוחד קשה היה מצבם של התינוקות, הילדים והזקנים. העולים עשו דרך ארוכה וקשה³⁶ ממקומות מושבם בתימן עד למחנה גאולה שבחאשד; והמסע המייגע פגע בצורה משמעותית בכושרם הפיזי וביכולתם לעמוד כנגד המחלות שפקדו אותם (שם, 36).

האמביוולנטיות הנובעת מהאופי הרטורי של הכתיבה מבקשת לייחס את התופעה לאופייה של העלייה התימנית ולנסיבותיה, ובר-בזמן לבטל את ייחודיותה. בתיאור הדרך הקשה ונסיבות העלייה מבקשת הוועדה להסביר את שיעור התמותה העצום שיוצרים ממצאי הדוח: שני שלישים מתוך 983 התינוקות שנפטרו, אליבא דוועדה, נולדו לעולים מתימן, היינו 655 תינוקות. אין חולק על כך שהיו באותה תקופה גם פטירות שלא היו כרוכות ב"היעלמות להורים" – תינוקות שנפטרו ונקברו בנוכחות הוריהם – ושלגביהם לא הוגשו תלונות. הוועדה אינה מציינת את מספרם. הערכה שמרנית תוסיף 50%, ותעמיד את שיעור התמותה על כאלף תינוקות, וזאת בקרב אוכלוסייה של כ-50,000 עולים, כשמתוכם כ-6,000 תינוקות בלבד (Sicron 1957, table A45). עולה אפוא שאחד מכל שישה נפטר עוד בהיותו תינוק. ל"הוכחת" ההנחה בדבר שיעורי התמותה הגבוהים מציינת הוועדה רק דוח נידח אחד, המתייחס לרבע האחרון של שנת 1949 בלבד.³⁷ כן היא מביאה נתונים סטטיסטיים, שמקורם אינו מוזכר, ולפיהם מדובר ב-38.7 פטירות (בשנת 1952) עד 51.71 פטירות (בשנת 1949) לאלף תינוקות.³⁸ שיעור ממוצע של 45 לאלף יכול אולי להסביר 270 פטירות באוכלוסייה

³⁶ אפשר למשל ללמוד מן המסע המשותף, הארוך והקשה של ההורים עם ילדיהם על כך שלא מתקבל על הדעת שדווקא בהגיעם ארצה החליטו הורים לנטוש את ילדיהם, ועל כך שלא מתקבל על הדעת שאב שצעד עם בנו לאורך המסע יטעה בזיהויו בבית החולים (כפי שטענה הוועדה, ראו עמ' 70 שלהלן).

³⁷ "ברוך" שנכתב בנושא זה מטעם בית הספר לרפואה של האוניברסיטה העברית בירושלים נאמר, בין היתר: 'העלייה הגדולה במספר פטירות התינוקות בולטת ברבע האחרון של 1949, מתבטאת כולה באזורים 'השרון' ו'הודו והדרום' הכוללים את בתי העולים ראש העין ועין שמר שאליהם הגיעה באותה תקופה העלייה הגדולה מתימן'" (דוח הוועדה, 299).

³⁸ "על פי הנתונים הסטטיסטיים שהובאו לפני הוועדה, שיעור תמותת התינוקות עד גיל שנה (לאלף תינוקות) הגיע בשנים הראשונות לקליטת עלייתם של עולי תימן בשנת 1949 ל-51.71, בשנת 1950 ל-46.22, בשנת 1951 ל-39.20 ובשנת 1952 ל-38.7; כאשר בשנת 1947 עמד השיעור על 29.22 תינוקות" (שם, 298). אעיר כי נתונים סטטיסטיים אלו כוללים, כפי שנראה, גם את המקרים הרבים של היעלמות שלגביהם קיים תיעוד על פטירה – שאז מדובר בעצם במעגל שוטה.

של כ-6,000 תינוקות, אולם אין הוא מסביר כאלף פטירות, ואפילו לא 655 פטירות. יתרה מזו, כאמור, כל הנתונים דלעיל הופכים למובהקים עוד יותר לנוכח העובדה שכמחצית ממקרי ההיעלמות מרוכזים בתקופה הקצרה יחסית של מחנות העולים – מסוף 1949 עד אמצע 1950. בסופו של דבר, גם לאחר הדוח הנוכחי, התופעה היתה ונשארה ייחודית לעולים מתימן. לדידי, ייחודיות זו אינה מסבירה את תופעת ההיעלמות, ואף לא את הפטירה ההמונית – אם אכן נפטרו הילדים – אלא היא דווקא מחזקת את החשד שצריך היה להתעורר בקרב חברי הוועדה.

8. רטוריקה סטריאוטיפית³⁹

עמדתי כבר על ההנחה התמוהה, שמניחה הוועדה, כי הורים נטשו את ילדיהם. כשמדובר בהנחה המתייחסת לשורה ארוכה של מקרים, ובפרט כשהיא מתייחסת לבני עדה ספציפית, קשה להשתחרר מן הרושם שזוהי הנחה סטריאוטיפית מאוד.

חוששני שכך גם באשר להנחה ש"היו מקרים שתינוקות נלקחו על ידי בני משפחות על דעת עצמן, כשהם מאמינים שהתינוקות הם שלהן כאשר בפועל לא כך היה הדבר; ואפשר שהיו מקרים שבהם, מחמת טעות, הוחזרו תינוקות שהבראו לאחר אשפוז למשפחות שאינן משפחותיהם" (שם, 61). מדוע שהורה לא יזהה את ילדו? האם חברי הוועדה סבורים שגם הם עלולים היו שלא לזהות את ילדיהם שלהם?

כך מתארת הוועדה את עבודתם של "גופי" החקירה:

במיוחד ראוי להדגיש בהקשר זה, כי גופי החקירה נדרשו ללמוד ולהכיר את השמות הפרטיים השכיחים של עולי תימן, את מבנה השם המלא שלהם ואת "חילופי השמות" והשמות הנרדפים המקובלים בעדה זו, וכן את אורח חייהם של העולים מתימן, על מנת שיוכלו "לחשוב" כמותם ולהבין את התנהגותם בתקופת קליטתם בארץ ואת משמעות תגובותיהם לאירועים המרכיבים את תופעת ההיעלמות (שם, 80–81, ההדגשה שלי).

סבורני שתיאור זה מדבר בעד עצמו. בהתייחסה לאפשרות של מסירה "מזדמנת" לאימוץ, קובעת הוועדה,

... בבסיס היווצרותה של האפשרות האמורה, עומד ניתוק הקשר בין התינוקות למשפחותיהם, כאשר בבסיס מימושה, עומדת אמונת הדרג המקומי שהחזיק בתינוקות, כי מסירתם למשפחות אחרות הינו הפתרון הטוב ביותר עבורם באותן נסיבות (שם, 313).

³⁹ אני רואה מאמר זה בעיקר כדיון במסגרת הפרדיגמה המשפטית ובאפשרויות הדיון של שיח זה. משום כך, התלבטתי אם לחרוג משיח זה ולעבור לדיון בהיבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים, העוסקים בתיגובת ובסטריאוטיפיזציה שקיימים בדוח הוועדה. לאחר לבטים, מצפוני לא הניח לי שלא להתייחס בקצרה גם להיבטים אלה.

ההנחה שמוטב היה לתינוקות להימסר למשפחות אחרות היא כמובן הנחה גזענית. חוששני, שגם כדי לקבל אמונה כזו של "הדרג המקומי", בלי לבקרה נחרצות, דרוש קורטוב של גזענות.

לבסוף, לכל אורך הדוח וכן ברבים מן המכתבים להורים (בנספח), משתקף יחס מזלזל של הוועדה כלפי עדויות של בני המשפחות של הילדים שנעלמו. כך, למשל, נאמר במכתב הוועדה אל אחת המשפחות:

על פי עדותו של מר... אחיהם של התאומות... בהיותה בחודש התשיעי להריונה נלקחה האם לבית חולים ליולדות באזור ירושלים, שם ילדה תאומים, ולדברי העד בן ובת. לאחר ארבעה ימים נמסר לאם שילדיה חולים וכי הם צריכים להישאר להמשך טיפול. בשלב זה שוחררה האם הביתה. לאחר יומיים בהגיעה לבית החולים נמסר לה שהתאומים נפטרו ... ממצא החקירה: הוועדה איתרה הזמנת קבורה של חברה קדישא... לפיה התאומות של... נולדו ביום 17/9/51 בהפלה טבעית בחודש השישי להיריון בבית החולים... מסקנות הוועדה: מן המידע, לעיל עולה בוודאות כי התאומות... נפטרו ביום 17/9/51 כתוצאה מהפלה טבעית בחודש השישי להיריון. בבדיקה שערכו חוקרי הוועדה התברר כי לא מתקיים רישום לידה/פטירה לעוברים שנולדו בהפלות... בעדותו טוען מר... שאמו ילדה תאומים — בן ובת, העד טועה בדבריו שכן מדובר בתאומות (הנספח לדוח, 1051, ההדגשות שלי).

כלומר, די ברישום אחד של חברה קדישא על הזמנת קבורה כדי להוביל, ללא היסוס ("בוודאות"), למסקנה שהאח טועה לחשוב שנולדו לאמו תאומים — בן ובת — ולא תאומות, ומדמיין שנולדו חיים.

9. היעלמות האחראים ו"אשמת" ההורים והכותבים

כותרת פרק 36 בדוח היא "על אחריות ועל אחראים". אפילו על רקע הממצאים המינימליים, שעליהם מבקשת הוועדה להעמיד את התופעה, אפשר היה לצפות לקיומם של אחריות ואחראים. וכך מחכימה אותנו הוועדה לאחר "חקירתה":

אי קביעת נוהלים לשמירת הקשר בין ההורים לתינוקות — אם בבתי תינוקות ואם בבתי חולים — והיעדרו של מוסד מרכזי לדיווח על אבדן הקשר ולאיתור 'מנותקים' הם ה'אחראים', בסופו של דבר: ראשית — לאי דיווח להורים בזמן אמת על פטירה של תינוקות (שנקברו בהיעדר ההורים), הן בתקופת המחנות (בתי תינוקות ובתי חולים) והן בתקופת המעברות (בתי חולים); שנית — להיווצרותה של ה'אפשרות של מסירה מזדמנת לאימוץ', העשויה להסביר פשר קיומם של 'עלומים' (שם, 280, ההדגשה במקור).

על תוכנה זו חוזרת הוועדה לכל אורך התייחסותה לאחריות ולאחראים. האחראים העולים

מן הדוח הם אך ורק גורמים מופשטים, כמו "אי קביעת נהלים" או "היעדרו של מוסד מרכזי לדיווח". בדוח כולו לא נמצא ולו אחראי אחד בשר ודם. כלום לא ניתן היה לחקור ולמצוא מי היו האחראים לטיפול בעולים ובתינוקות, אשר במעשיהם ובמחדליהם אפשרו מסירה "מזדמנת" לאימוץ? כן ראוי היה לחקור מי היו האחראים לשמירה על בריאותם של התינוקות, אשר בהשגחתם חלה תמותה כה גבוהה (אם אמנם היתה כזו).

גבאי ושנהב (1999, 241), המנתחים את דוחות ועדות החקירה שעסקו בטבח במערת המכפלה וברצח יצחק רבין, מגיעים למסקנה כי,

הוועדות מכוננות את פעולתן בתוך מרחב של שיח ארגוני ובה בעת מגדירות מחדש קונפליקטים חברתיים כבעיות ניהוליות המצריכות פתרונות ארגוניים-בירוקרטיים. פתרונות אלה פועלים לטטוש הקונפליקטים החברתיים שהולידו את המשברים, משמרים אותם כקונפליקטים ממוסדים וממצבים את מנגנוני המדינה בעמדה של עוצמה.

העיסוק של ועדת קדמי ב"אי קביעת נהלים" וב"היעדרו של מוסד מרכזי לדיווח" הוא דוגמה נוספת להגדרה של קונפליקט חברתי כאילו היה בעיה ניהולית גרידא, המצריכה פתרונות ארגוניים-בירוקרטיים.

הירידה המרבית לפרטים שהוועדה נכונה לה היא ההתייחסות ל"גופים האחראים" (דוח הוועדה, 282 ואילך), אולם לא לאנשים ספציפיים. כך מייחסת הוועדה אחריות מסוימת לסוכנות היהודית, בעוד שניתן וצריך היה לברר מי היו האנשים שקיבלו החלטות.

הוועדה מתייחסת גם לקבוצות אנשים: הסגל המקומי של בתי התינוקות; הנהלות בתי החולים (שם, 283); והעובדות הסוציאליות שהיו מעורבות במסירה ה"מזדמנת" לאימוץ (שם, 284–285). ואולם, במקום לחקור מיהם האנשים שהיו אחראים למצב, מציינת הוועדה "נסיבות מקלות" בלתי משכנעות לאחריותם של הנוגעים (העלומים) בדבר. ל"נסיבות המקלות" הספציפיות הללו מתוספות לכל אורך הדוח ה"נסיבות המקלות" הכלליות העומדות לזכות הרשויות, ובעיקר מאמץ הקליטה האדיר (למשל, שם, 287). מן הנסיבות המחמירות, לעומת זאת, מתעלמת הוועדה התעלמות גמורה.

כאמור, הוועדה בחרה לנסח את הדוח במתכונת דומה לזו של פסק דין, תוך שימוש במונחים משפטיים. אם כך, לפני שמגיעים לנסיבות המקלות שבגזר הדין, איה הכרעת הדין בדבר האחראים בשר ודם? ואיה "גזר-הדין"?⁴⁰

לכל אורך הדוח אנו מוצאים תאור יבש לגמרי של ממצאים חמורים ביותר, ללא שמץ של ביקורת. כך, באשר לעובדה ש"ההעברה לאשפוז לבתי החולים הממשלתיים, נעשתה

⁴⁰ המונח "גזר הדין" מובא במרכאות שכן, לנוכח התיישנות העבירות שנעברו לפני כיוכל שנים, אין מטרתו של מאמר זה להביא להעמדה לדין פלילי, אלא להביא לאמירת האמת למשפחות הילדים בפרט ולציבור בכלל, ולהביא להפקת הלקחים המתחייבים. על מסקנות והמלצות אישיות לגבי אישים המעורבים בפרשה הנחקרת, כחלק מעבודתה של ועדת חקירה ממלכתית, ראו ע"פ 2910/94 יפת ואחרים נגד מדינת ישראל, פ"ד נ (2), 221, 373–374.

על פי החלטת סגל בית התינוקות – או סגל בית החולים המקומי במחנה – מבלי לשתף את ההורים" (שם, 41). כך, כשהוועדה מציינת, כהערת אגב, כי "עם זאת, להשלמת התמונה יצוין, כי אילו היה נעשה בשעתו מאמץ איתור דומה לזה שנעשה על ידי חוקרי הוועדה, היה נמנע מספר לא מבוטל של מקרי ניתוק הקשר" (שם, 44). והרי בכל אחד ממספר המקרים הבלתי מבוטל מדובר בילד, שהוא עולם ומלואו. כך, הוועדה קובעת בלי ביקורת של ממש כי "אנשי הסגל המקומי הם אלה שהחליטו על אשפוז בבית חולים; הם אלה שהורו על קבורה של תינוקות ללא מעורבות ההורים; והם אלה שהחליטו אם ומתי יראה תינוק שהוריו חדלו לבקרו פרק זמן משמעותי כמי ש'ננטש' ועל כן מועמד לאימוץ או ל'סידור' אחר... וזאת, מבלי ליזום – כפי שהתברר לפנינו – מאמצי איתור ראויים" (שם, 48–49, וראו גם 56, 223). הוועדה מתייחסת כאל דבר טבעי לכך ש"ה'נטושים' אם מבתי תינוקות בשל הפסקת ביקורים, ואם מבתי חולים בשל אי יכולת איתור המשפחה להחזרת מחלימים היו, מטבע הדברים, מועמדים לאימוץ" (שם, 114). האומנם "מטבע הדברים"? כך, כשהוועדה מדלגת לסדר היום על פני הממצא, שלפיו "אימוץ בנסיבות כאלה, היה כרוך ב'התעלמות' משמו הרשום של התינוק שהדעת נותנת שהיה כלול ברשומות בית התינוקות..." (שם, 253–254).

ואולם, דווקא על ההורים הוועדה מוצאת לנכון למתוח ביקורת, בבחינת "האשמת הקורבן":

במצב דברים זה, הדאגה לתינוקות המאושפזים וקיום המעקב אחר הטיפול הרפואי שניתן לתינוקות שאושפזו, היו מנת חלקן של המשפחות; והן שהיו צריכות – ויכולות בהתחשב ב'ותק' שלהן בארץ – לשמור על הקשר עם תינוקות שאושפזו. המשפחות, הן שהיו צריכות לעקוב ולפקח על החזרתם של התינוקות מבתי החולים לאחר שהחלימו; ובמקרים שבהם התינוקות נפטרו בני המשפחות היו צריכים לדאוג לקבורתם.⁴¹

האשמה נוספת מיוחסת להורים:

הסיבות שעמדו בבסיס אי-היכולת להחזיר תינוק למשפחתו היו כאמור מגוונות: החל בכך שהמשפחה לא אותרה על ידי המטפלת המחזירה, וכלה בכך שמשפחתו של התינוק לא זיהתה אותו וסירבה לקבלו.⁴²

אחראים אין, ואילו "אָשָׁם תוֹרֵם" של ההורים יש. המילים החריפות ביותר בדוח נשמרו דווקא בעבור המחברים שהעזו לכתוב על הנושא:

⁴¹ דוח הוועדה, 46. יצוין כי באשר לתקופה של מחנות העולים, גם הוועדה מסכימה שהדברים היו מחוץ לשליטתן של המשפחות (שם). בדומה ראו גם שם, 56, 73.

⁴² שם, 55. חרף המילה "כאמור" שבציטוט דלעיל, לא מצאתי התייחסות קודמת בדוח לאפשרות תמוהה שכזו, ה"מוגנבת" בחסות המילה "כאמור". ההתייחסות לאפשרות זו מובאת רק בהמשך הדוח, בעמ' 61 ואילך.

שנית – והדבר חמור ביותר לשיטת הוועדה – על כך שגרסתו של יעקב סיביליה לא נבדקה על ידי הגב' שושי זייד, שנתנה לפרשה זו מקום נכבד בספרה הילד איננו/פרשת ילדי תימן (ההדגשה שלי).⁴³

הוועדה מתייחסת בהרחבה יחסית לפרשת מרים סעיד, שבה "עם הנחיתה בשדה התעופה לוד, מבלי לתת הסבר לאם, עזבה האחות עם התינוקת את המקום במונית, והתינוקת לא חזרה עוד למשפחתה ו'נעלמה' מבלי שנמסר למשפחה מה עלה בגורלה" (שם, 240, ההדגשה במקור). הוועדה מוצאת שהתינוקת היתה חולה ונפטרה. על מה מביעה הוועדה את צערה?

לא נותר אלא להצטער, שבירור כזה לא נעשה מיד על ידי אברהם עובדיה, שהיה עובד בכיר של הסוכנות במחנה ראש העין, בפניו התלוננה האם, שאילו נערך כזה, לא היה נכשל אברהם עובדיה בהטעיה, שתרמה משמעותית לאישושה של טענת החטיפה הממסדית (שם, 241).

לשיטתה של הוועדה, "טענה בדבר היות החטיפה מאורגנת, נעוצה, איפוא, ב'מסקנה שבהיגיון' שהסיק מר אברהם עובדיה ואינה מבוססת על ראיות כלשהן, ומה שחמור לא פחות – אברהם עובדיה לא טרח לבדוק את אמיתות מסקנתו" (שם, 260), בטרם העלה אותה על הכתב בספרו ("נתיבות תימן וציון", שם, 257).

בסעיף 15 לחוק ועדות חקירה, תשכ"ט–1968 קבע המחוקק:⁴⁴
15. דין אדם העלול להיפגע

(א) ראתה ועדת חקירה שפלוגי עלול להיפגע מן החקירה או מתוצאותיה, יודיע לו יושב ראש הוועדה...

(ד) ... רשאית ועדת חקירה שלא להודיע לפלוגי כאמור שם, ובלבד ששוכנעה שאין במהלך החקירה כדי לפגוע בו ושכדין וחשבון שלה לא תקבע לגביו ממצאים או מסקנות ולא תמליץ לגביו המלצות.

על פי העולה מן הדוח, לא שלחה הוועדה "אזהרה" שכזו לאדם כלשהו. מסעיף 15(ד) לחוק אנו למדים, שכבר במהלך החקירה היה לוועדה ברור שלא יהיו לה ממצאים, מסקנות או המלצות באשר לאדם כלשהו. על רקע העובדה שהדברים החריפים ביותר בדוח מופנים כלפי מחברי הספרים בנושא, שושי זייד ואברהם עובדיה, אפשר היה לחשוב שאילו שלחה הוועדה מכתבי אזהרה, היתה מיעדת אותם דווקא לשני האחרונים.⁴⁵

⁴³ שם, 233. באותו מקום מיוחסת אשמה דומה, אם כי קטנה יותר, גם לחברי ועדת הקליטה והעלייה של הכנסת (בימינו) ול"אחראי על הכתבה שפורסמה בהקשר זה ב[עיתון] מקור ראשון".

⁴⁴ ספר חוקים 28.

⁴⁵ גבאי ושנהב (1999, 250), המנתחים את דוחות ועדות החקירה בעניין הטבח במערת המכפלה ובעניין רצח יצחק רבין, מגיעים למסקנה שוועדות חקירה "תופסות עצמן כמוסד המשמש להגברת היעילות

אחרית דבר

כמובטח במבוא, נמנעתי מלהביא נתונים ומקורות חיצוניים לדוח, וניתחתי את עבודתה של ועדת החקירה רק מתוך הטקסט עצמו.⁴⁶ מסקנתי העיקרית היא שחברי הוועדה לא הפעילו חשד, שהוא תנאי מקדים לכל חקירה, וודאי לחקירה בסוגיה רגישה כל כך הן מבחינה מוסרית והן מבחינה פוליטית וציבורית. העדר החשד מעלה כמובן חשד באשר לעמדתם האפריורית של חברי הוועדה כלפי הסוגיה הנחקרת. במובן זה פעלה הוועדה כמכשיר הצורך מידע ומעבדו לצרכים ריטואליים בלבד, כדי לטפל לכאורה בסוגיה הציבורית ו"לקבור" אותה במסווה של טיפול רציני. מסקנה זו מתקבלת מניתוח מינימליסטי למדי: ניתוח הטקסט של דוח ועדת החקירה בלבד. סביר מאוד להניח שמסקנה זו היתה מתחזקת עוד יותר לו היו נבחנים היבטים נוספים, חלקם נוגעים לעבודת הוועדה וחלקם מחוצה לה. אפשר היה למשל להתייחס באופן מפורט לנספח לדוח, הכולל את מכתבי הוועדה המיועדים להורים ולמשפחות. אפשר היה לברר מה נעשה "מאחורי הקלעים" של עבודת הוועדה: הקשר בינה לבין מוסדות השלטון השונים, עבודת החוקרים, והקשר בינם לבין שתי הוועדות הקודמות. אפשר היה להתייחס להקשר ההיסטורי ולמקם את הפרשה בשאלת מקומם של העולים המזרחים בפסיפס יחסי הכוח בחברה הישראלית דאז. אפשר היה לדון בשאלה, כיצד מתמודדת החברה הישראלית עם עברה, וכיצד מובנה העבר כחלק בלתי נפרד מן ההיררכיה התרבותית והאתנית בישראל, היינו, "העבר" אינו מושג ניטרלי אלא תוצר של מיקום חברתי. אפשר היה לבחון את הקשר בין ועדות חקירה לשאלות של פיוס וסיום קונפליקטים, ולדון בשאלות, האם תיתכן בכלל השבת אמון ברשות המבצעת, שאינה עוברת דרך בירור מלא ומקיף של האמת; והאין המסלול להשגת פיוס אמיתי עובר דרך הסכמה על העבר ולא דרך הסתרתו. כל אלה, שאלות של טקסט וקונטקסט, נותרו פתוחות ומשוועות לעבודה נוספת. אסתפק בתרומתי הצנועה, הבאה לידי ביטוי בניתוח המשפטי של הדוח לשם הארת עבודתה של ועדת החקירה. ישפטו הקוראים וישפוט מצפונם.

של אכיפת שלטון-החוק וכממלאות פונקציה של הבטחת תקינותו של הסדר החברתי ה'ממלכתי'. נראה כי ועדת קדמי לא ראתה סכנה לשלטון החוק ולסדר החברתי ה'ממלכתי' במה שנעשה לעולי תימן לפני כיוכל שנים, אלא במה שעשו הרב עוזי משולם ואנשי עמותת "משכן אוהלים" ביהוד בשנת 1994 (תיאור ברוח זו של מעשיהם, של דרישתם לחקור את פרשת ההיעלמות של ילדי העולים מתימן ושל העבירות שבהן הורשעו, אפשר למצוא בפסק הדין של בית המשפט העליון שניתן בע"פ 1632/95 משולם ואחרים נגד מדינת ישראל, פ"ד מט (5) 534). לפיכך, לכאורה, הדרך להבטיח את שלטון החוק ואת מניעת הפרות הסדר היא בענייננו להסביר לכולי עלמא ולמפרי הסדר הפוטנציאלים כי שום ילד לא נחטף, ודאי לא חטיפה ממסדית. אם כזו היא התפיסה, אזי לאחר שמפרי הסדר הושלכו אל בית האסורים, יש לנזוף (לפחות) גם במחברי הספרים המתסיסים...

לקוראים הספקנים, השואלים: "אם אכן נחטפו התינוקות ולא נפטרו, כיצד אינם מתגלים כיום במדינת ישראל?" ובכן, קיימת השערה שהם נשלחו לארצות הברית. כך, למשל, פורסמה בזמנו בעיתון העולם הזה כתבה, שכותרתה "ילדי תימן נמכרו לאמריקה", ובה יוחסה לרב ברנרד ברגמן מעורבות בפרשה. לאזכור אפשרות זו בדוח ראו עמ' 142–143.

ביבליוגרפיה

- בייט-מרום, רות, ודן זכאי, תשמ"ז. "ועדת חקירה מן ההיבט הפסיכולוגי: הפוטנציאל שבלמידה מהניסיון", הפרקליט ל"ז: 424–427.
- גבאי, נדב, ויהודה שנהב, 1999. "ארוס ואינסטרומנטליות: סוציולוגיה של ועדות-חקירה ממלכתיות", סוציולוגיה ישראלית כ (1): 241–275.
- דין וחשבון ועדת החקירה הממלכתית בעניין פרשת היעלמותם של ילדים מבין עולי תימן בשנים 1948–1954 (תשס"ב–2001), המדפיס הממשלתי, ירושלים.
- הרז'ה, רענן, תשנ"ז. המשפט המינהלי הישראלי, שנהב, ירושלים.
- הרנן, אליהו, תש"ל. דיני ראיות, א, המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי סאקר, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- ליין, שלמה, תשנ"ט. תורת הפרוצדורה האזרחית: מבוא ועקרונות יסוד, חברה ישראלית להכשרה מקצועית, ירושלים.
- ליבלין, ישראל, תשמ"ז. "ועדת חקירה מן ההיבט הפסיכולוגי או — הדלות שברטרופקציה", הפרקליט ל"ז: 417–423.
- סנג'רו, בועז, תשמ"ח. "ההפכו המטרות למניעים? ומה צפוי להלכת הצפיות? (עוד על 'בכוונה לפגוע' כסימן ייחוד של עבירת לשון-הרע ועל פרשנות המשפט הפלילי)", משפטים י"ח: 337–354.
- , תשנ"ט. "להטוטנות פרשנית בפלילים? ומיתת נשיקה לכלל הפרשנות המצמצמת? (עוד על 'בכוונה לפגוע' בעבירת לשון הרע)", משפטים כ"ט: 723–736.
- סנג'רו, בועז, ומרדכי קרמניצר, תש"ס. "המשפט החוזר — מציאות או חלום? — על תבוסתו של הצדק בהתמודדות עם כלל סופיות הדיון", עלי משפט א: 97–161.
- פלר, שניאור זלמן, תשמ"ד. יסודות בדיני עונשין, א, המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הרי סאקר, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- קדמי, יעקב, תשנ"ט. על הראיות, ג, דיונון, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- קיטאי, רינת, תשס"א. "משמעות חזקת החפות מעבר למידת ההוכחה במשפט הפלילי", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- קלגסבלד, אביגדור, 2001. ועדות חקירה ממלכתיות, נבו, שריגים.
- Sicron, Moshe, 1957. *Immigration to Israel 1948–1953: Statistical Supplement*. Falk Project for Economic Research in Israel and Central Bureau of Statistics, Jerusalem.